

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

КОНФЛІКТОЛОГІЧНИЙ ВИМІР
СТАНОВЛЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

АНАЛІТИЧНА ЗАПИСКА

Київ – 2025

УДК 342.25+(1-04):342.25(477)

Верменич Я.В.

Конфліктологічний вимір становлення регіональної ідентичності українського суспільства. Аналітична записка / Відповідальний редактор В.А. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2025. – 138 с.

Аналізується ефективність застосування регіональних теоретико-методологічних стратегій для осмислення ідентифікаційної динаміки в українському просторі, цивілізаційних та культурних особливостей територіального розвитку, складних взаємозалежностей між національними та регіональними вимірами історичного процесу. Розглядається регіональна ідентичність як форма колективної ідентичності, що репрезентує практики просторово-часової ідентифікації соціуму та ціннісного ототожнення із зовнішнім соціокультурним ареалом. З'ясовуються причини конфліктогенності регіональних проблем в Україні, пов'язані із специфікою ідентичності регіонів, різними соціокультурними цінностями та ментальними стереотипами. Обґрунтовується потенціал регіональної історії як концептуальної моделі дослідження територіальної специфічності та просторової взаємодії в історичній ретроспективі, конфліктних вимірів становлення регіональної ідентичності та стратегій конструктивного вирішення ідентифікаційних проблем. Пропонуються алгоритми реагування на виклики конфліктів ідентичностей в контексті удосконалення та зміцнення інформаційно-культурної безпеки України.

Відповідальний редактор – *академік НАН України В.А.Смолій*

© Інститут історії України
НАН України, 2025
© Верменич Я.В., 2025

Зміст

Вступ	5
1. Регіональна історія як концептуальна модель просторових досліджень	13
2. Геополітична регіоналізація в Україні: логіка осмислення.....	27
3. Інтелектуальний дискурс ХІХ – початку ХХ ст. у формуванні національної свідомості	46
4. Конструювання української ідентичності: регіональний вимір	64
5. Виклики конфліктів ідентичностей в контексті загроз інформаційно-культурній безпеці України	81
Висновки	103
Рекомендації.....	108
Додаток.....	113

Вступ

Головна причина конфліктогенності регіональних проблем в Україні полягає в об'єктивній поліфонічності її національного буття. Формування українського геополітичного простору в історичній ретроспективі відбувалося в контексті нестабільності, створеної не в останню чергу гострим протистоянням із сусідніми державами. Складна взаємодія різних регіоноутворюючих чинників – етноісторичних, мовно-культурних, релігійних, з одного боку, і господарсько-економічних, політичних, демографічних, екологічних, з другого – зумовила специфічний, обтяжений «оборонно-захисними» тенденціями, тип внутрірегіональних і порівнянчу слабкість «горизонтальних» міжрегіональних зв'язків. Внаслідок бездержавності і розчленованості України вертикаль «центр – регіон» визначала характер цих останніх значно більшою мірою, ніж природний міжрегіональний обмін ресурсами і культурними надбаннями.

Те, що територія сучасної України склалася з частин, які впродовж віків існували в різних державних організаціях, наклало виразний відбиток не лише на її регіональну структуру, але й на *регіональну ідентичність*. Розвиваючись у складі різних держав, український етнос не тільки зазнав значних асиміляційних впливів – російських, польських, австрійських, угорських та інших, але й був змушений пристосовуватися до нав'язаних йому форм просторового розвитку. Сучасні українські регіони відрізняються один від одного не лише господарською та соціальною структурою, але й суспільними настроями; у них відмінні зовнішні орієнтації, специфічні етноконфесійні проблеми.

Поняття «регіональна ідентичність» з'явилося у науковому дискурсі порівняно недавно, наприкінці ХХ століття. Політичні передумови для його актуалізації на пострадянському просторі створила регіоналізація суспільної свідомості, пов'язана із кризою загальногромадянської ідентичності як на-

слідку розпаду СРСР. Когнітивними передумовами стали загальносвітові тенденції, що виявляються у перенесенні фокусу дослідницької уваги з часу на простір. Ідентифікаційні кризи, що виникають на фоні розпаду державних утворень імперського типу, створюють сприятливий ґрунт для утвердження ідентичностей максимально наближених до особистісного простору індивіда. Серед тих, що мають у своїй основі парадигму територіальності, такими виявляються ідентичності, які репрезентують виразний місцевий колорит – регіональні й локальні.

У регіональній ідентичності завжди якоюсь мірою віддзеркалюються реальні регіональні інтереси. Але ще більшою мірою – типові для даного регіону уявлення. Взагалі ідею «уявлення» в андерсонівському розумінні можна вважати фундаментом концептуалізації регіональної ідентичності. У баченні М. Кітінга остання – ключовий елемент конструювання регіону як соціально-політичного простору й інституційної системи¹. Під «парасолькою» регіональної ідентичності, за В. Котигоренком, можуть співіснувати різні види ідентичностей – культурних, етнічних, мовних, релігійних та інших, створюючи у чомусь суперечливу, у чомусь гармонійну єдність багатоманітності. Форми соціальної взаємодії регіональної ідентичності та її складників можна представляти у вигляді короткотривалого ідеалу «гармонії інакшостей», але антиподом цього ідеалу може бути соціальний конфлікт. Спровокувати його здатна поступова або швидка й неочікувана зміна ситуації – соціально-економічної, політичної, духовно-культурної, соціально-психологічної².

Регіональну ідентичність можна інтерпретувати як форму колективної ідентичності, що репрезентує практики просторово-часової ідентифікації соціуму та ціннісного ототожнення із зовнішнім соціокультурним ареалом. Вона постає як динамічна структура, яка проявляється у процесі формування просторового «репертуару» повсякденного життя,

¹ *Keating M.* The new regionalism in Western Europe. Territorial restructuring and political change. – Cheltenham, 1998. – P. 67-75.

² Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості. – К., 2011. – С. 46-47.

формування ментальних пріоритетів та соціокультурної специфіки «регіонального колективу»³. Рухливість регіональної ідентичності обумовлена об'єктивними чинниками, пов'язаними із трансформаціями фізичного простору, зокрема змінами кордонів та ландшафту. Зміни фізичного простору здатні призводити до відповідних змін ціннісних уявлень, символів, життєвого укладу і соціальних відносин. Регіональна ідентичність може посилюватися (набувати «артикульованого» статусу) та послаблюватися (ставати «зникаючою») саме в результаті появи нових культурно-ціннісних домінант.

Тривалий розвиток територій України в різних соціокультурних системах зумовив складний причинний зв'язок між поняттями *хронотоп* (ним позначається уособлення залежності буття людини від плину часу й попереднього розвитку) і *топохрон* (просторово-часовий континуум з пріоритетом простору). Застосування цих двох понять в якості аналітичних конструктів обумовлює можливість реалізації мети та завдань проекту – з'ясування залежності процесів формування регіональної ідентичності від виробленої упродовж багатьох століть специфіки ментальності населення різних регіонів, яка складалася в умовах відособленості, «війн за спадщину» та розчленованості. Гіпотеза дослідження орієнтована на обстоювання важливості вчасного усвідомлення ризиків, обумовлених наявністю суб'єктивних та об'єктивних передумов, пов'язаних із практиками ототожнення частин українського соціуму з різними спільнотами, їх символами, цінностями, історією, культурою, політичними і економічними інтересами. Недооцінка ризикогенного потенціалу варіативності ідентифікаційної специфіки українського суспільства, здатна породжувати суттєві регіональні відмінності в ідентичнісних пріоритетах та дисбаланс соціально-економічного розвитку держави.

³ Paasi A. «Border theory»: an unattainable dream or a realistic aim for border scholars? // The ashgate research companion to border studies. – London, 2011. – P. 11-31.

Актуальність та новизна пропонованого проекту полягає у розгляді конфліктогенних рис просторово-територіальної ідентичності регіональних спільнот, які стають вагомим фактором політичного життя у сучасних «багатоскладових суспільствах», де групи населення розмежовані за певними, передусім соціокультурними й ідеологічними відмінностями. Ці відмінності формуються під впливом як довготермінових, так і короткотермінових чинників. До *перших* відносяться особливості поселенської мережі, етнічного складу, релігійності, історичної ідентичності, установок стосовно демократії й тоталітаризму, унітаристські чи автономістські стереотипи. До *других* – ситуативні інтереси регіональних еліт, розміщення інформаційних ресурсів, конфігурації простору, вплив поточних політичних процесів. В результаті взаємодії цих чинників утворюється «патерн регіонального розвитку» – своєрідний «соціокультурний код» регіону, від якого залежить тип відтворюваної регіональної ідентичності.

У дослідженні регіональної ідентичності зазвичай виділяють два рівні: *когнітивний* (знання про регіон і своє місце в системі територіальних координат) і *афективний* (оцінка рівня «територіального зчеплення» і значимості членства у даній спільноті для індивіда). Для регіональної ідентифікації принципово важливим є уявлення про міцність територіальних зв'язків і тривкість територіальних інтересів. Як вважає Л. Нагорна, концепт регіональної ідентичності можна розглядати з різних позицій – і як соціально-психологічне відчуття належності до регіонального співтовариства, і як своєрідний ресурс, що визначає роль і місце території у загальнонаціональному просторі, і як тактичну зброю в руках місцевих еліт. Його політичний вплив залежить не тільки й не стільки від сили внутрірегіонального «зчеплення», скільки від сили чи слабкості національної ідентичності. Політизація регіональних проблем різко посилює регіональні самоідентифікації. При цьому на соціокультурну динаміку настроїв і поведінкових моделей впливають не стільки самі по собі регіональні відмінності, скільки стійкі стереотипи, що формують відчуття глибини відмінностей, міфи ущемленості, старі образи. Загалом же регіональна ідентичність – конструкт, роль якого у системі суспільних відносин визна-

чається ступенем гостроти проблем, породжених суперечливістю регіональних інтересів⁴.

Фахівці звертають увагу на наявність двох різновидів передумов для формування регіональної ідентичності. Культурні передумови складаються завдяки специфічності регіональної історії, традицій, міфів, мови, релігій тощо. Саме на такій, культурній основі формуються регіональні ідентичності європейських регіонів. Другим стимулом для формування регіональних ідентичностей можуть бути пресинги соціально-економічного характеру, що кореняться у міжрегіональних диспропорціях економічного розвитку. При цьому політичні вимоги можуть виходити не лише від традиційно бідних регіонів, але й від тих, які вважаються процвітаючими, але відчують себе у чомусь ущемленими. І у тому, і іншому випадках бінарна логіка «ми – вони» і «пошук ворога» можуть надавати регіональній ідентичності агресивний характер.

Регіональні ідентичності, як правило, нестійкі й неусталені. Але саме вони здатні фокусувати як позитивну, так і особливо негативну суспільну енергію. Від стану регіональної ідентичності великою мірою залежить формування притаманних саме даному регіону механізмів соціалізації громадян. Проте, наявність вираженої регіональної ідентичності у більшості випадків не є гарантією регіонального «успіху», прискорення темпів соціально-економічного розвитку регіону. Інструментальний аспект регіональної ідентичності більшою мірою проявляється у сфері політичної культури, у виробленні прийнятних форматів співіснування різних етнічних спільнот чи субетнічних груп в межах однієї держави.

Осмислення ролі емоційного компоненту регіональної ідентичності здійснюється за допомогою концепції «почуття місця» Д.Мессі, яка визначає місце як живу субстанцію, що складається із незліченої сукупності соціальних інтеракцій. Такі інтеракції відбуваються в просторі територіально детермінованих матриць, які обумовлені конкретним місцем, але,

⁴ Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. – К., 2008. – С. 72-80.

в свою чергу, здатні змінювати специфіку цього місця. Тому соціум певного місця зазвичай перебуває в тривалій соціокультурній та структурній взаємодії, що здатна генерувати надзвичайно важливі та стійкі наслідки. Аналізуючи політико-економічні процеси регіонального розвитку, Д. Мессі вказує на недосконалість «політики локальності» та акцентує увагу на важливості уважного дослідження глобальних зв'язків і соціальних відносин, пов'язаних із місцевою унікальністю та локальною ідентичністю⁵.

На означення специфічної конфігурації цінностей, уявлень, традицій, соціокультурних практик, притаманних мешканцям певного регіону соціологи активно застосовують поняття «регіональна субкультура». Використання цього поняття дає змогу вибудовувати концепт регіональної ідентичності, базуючись саме на культурних механізмах утворення «уявлених спільнот». При цьому наголос робиться не стільки на аналізі ціннісних орієнтацій і преференцій, скільки на «реалізації їх у практиках, котрі часто можуть бути неусвідомлюваними, нераціональними, а здійснюватися на засадах традиції, звички, конвенцій, габітуальності»⁶. Беруться до уваги не лише сутнісні характеристики відповідних ментальностей, але й ситуативні чинники політичної боротьби за владу і статус.

Присутність регіональної ідентичності у політичному просторі України – факт очевидний. Те, що протягом майже всієї історії розвитку українського етносу Захід і Схід України існували ізольовано, входили до різних держав, орієнтувалися на різні культурні цінності і життєві стандарти, створило відмінні типи соціонормативної і політичної культури. Ця різниця не згладжується – не в останню чергу завдяки тому, що нинішні регіональні еліти саме свою культурно-історичну матрицю вважають єдиною прийнятною для всіх регіонів країни. З цієї реальності випливає необхідність досліджувати процеси формування відповідних про-

⁵ Massey D. Space, place and gender. – Minneapolis, 1994.

⁶ Соціокультурна варіативність українського соціуму. – К., 2010. – С. 175.

сторових середовищ в історичній ретроспективі, простежувати як вертикальні, так і горизонтальні міжрегіональні зв'язки, вивчати феномен колективної історичної пам'яті, який в Україні є «двосегментним» – одні регіони віддають перевагу проросійській, інші – прозахідній орієнтації.

Взаємозв'язок історії регіону й різних типів ідентичностей його мешканців майже завжди відзначається складним і багаторівневим характером. Ідентичності, базовані на регіональних, етнічних, релігійних, родинних та інших зв'язках, нашаровуються одна на одну і утворюють конгломерат зв'язків, що доволі часто є різноспрямованими і розвиваються за власною логікою, непідвладною раціональним поясненням. У таких випадках говорять про «дрейфуючі» або «плаваючі» ідентичності. Визначення кола «своїх» найчастіше відбувається у протиборстві сповідуваної центром ідеології інтеграції і внутрішньої потреби в ізоляції на основі традиції, що може стати живильним ґрунтом для етнонаціоналізму й ксенофобії. Не так вже й рідко, однак, регіональна ідентичність вибудовується у площині акцентування соціокультурних відмінностей і навіть взаємних звинувачень. Маючи у своїй основі бінарні опозиції та ірраціональну дихотомію «свій – чужий», таке позиціонування породжує чимало ризиків та конфліктів.

Чим пояснюється «дифузний» стан ідентифікації значної частини українського соціуму, її готовність ототожнювати себе то з одним, то з іншим ціннісно-символічним ядром? Які історичні та геополітичні чинники спричинили наявність такої ситуації? Як російська агресія вплинула на суспільство та громадську думку? І як вони, своєю чергою, вплинули на національну та регіональну ідентичність? Пошук відповідей на ці питання є смисложиттєвим для українського суспільства. Будь-яка країна не являє собою монолітного утворення, вона включає різноманітні відмінності – у складі населення, культурних особливостях, віруваннях, громадській думці. Єдиний шлях до формування у суспільстві атмосфери «поліфонування» і співтворчості, своєрідної «креатосфери» – це відкритий діалог і полілог усіх суб'єктів політики. За таких умов саме від соціогуманітаристики суспільство очікує чітких відповідей на запитання – як і чому конфлікти інтересів і

цінностей, навіть не вступивши у стадію суспільного діалогу, швидко переростають всі мислимі цивілізаційні рамки і перетворюються на апофеоз тероризму. І головне: чи існує кореляція між наростанням загроз і можливостями їх наукового осмислення? Спробуємо розібратися в них зосередивши увагу на проясненні аксіологічної сутності ідентичностей, здатних поставати не «завдяки», а «всупереч» несприятливим життєвим обставинам.

1. Регіональна історія як концептуальна модель просторових досліджень

Оскільки просторова структура світу уже ніколи не буде такою, якою вона була у минулому столітті, регіональна аналітика має базуватися на сучасному, докорінно оновленому фундаменті. Якщо говорити про основні параметри оновлення, то вони йдуть по лінії відходу від лінійності й однозначності. Суспільство сьогодні розглядається як сума дисипативних систем, що породжують на основі самоорганізації в часі і просторі безліч різних форм соціального буття. Регіональна строкатість заперечує як лінійність, так і однотипність, а ускладнені виклики вимагають ефективного й своєчасного реагування. Внаслідок цього переосмислюються практично всі соціальні тенденції, а на міждисциплінарних стижах виникають нові форми наукового знання, що потребують концептуалізації. Теоретична регіоналістика та її історичне відгалуження, безумовно, належить до їх числа.

Сучасний стан історичної регіоналістики, здавалося б, уможливорює вибудову стрункої системи регіональної історії – як у національних межах, так і у міжнародному масштабі. Але, як це не дивно, саме концептуалізація поняття «регіональна історія» є «слабкою ланкою» в ланцюгу історичного знання. Попри часте вживання воно має доволі розмиті обриси, химерно поєднуючи: 1) історичне знання про реально існуючі й «уявлені» регіони; 2) доробок істориків, що працюють «поза центром»; 3) історію окремих поселень (міст, сіл, монастирів), переселень, засобів комунікації; 4) складову частину загальної історії, сфокусовану навколо проблем окремих регіонів. Предметне поле регіональної історії можна розширювати за рахунок історії кордонів, порубіжних територій, історичних рефлексій довкола регіональних сюжетів, процесів формування регіональної свідомості й відповідної ідентичності, дослідження «образів» окремих територій. В кінцевому рахунку під поняття «регіональна історія» можна підвести усе те, чим займається історична регіоналістика, здійснюючи до того ж екскурси в суміжні галузі соціоло-

манітарного знання – соціальну психологію, культурологію, конфліктологію тощо. Але навряд чи в такий спосіб вдасться знайти такий відповідник німецькому *Zeitraum*, який вивів би проблему співвідношення регіонального простору й історичного часу поза звичні рамки метафоричного моделювання.

Наукові рефлексії щодо регіональної історії в сучасних умовах набувають дисциплінарних форм, і саме це дає підставу для оптимістичного висновку: регіональна історія вже пройшла етап первинної концептуалізації. Утім, простір для дискусійності лишається. Упродовж останніх років чимало цікавих думок і слухних пропозицій висловлено, зокрема, на сторінках дванадцяти випусків збірника наукових статей «Регіональна історія України»⁷. Питання «що таке регіональна історія» у ході цих дискусій ставилося неодноразово, але так і не дістало однозначної відповіді. На сьогодні воно лишається значною мірою смаковим чи інтуїтивним: залежно від налаштованості дослідника ним може позначатися і історія певного регіонального соціуму чи їхньої сукупності, і взагалі будь-яка історія «поза центром», і діяльність місцевих історичних шкіл. В узагальнено-системному вигляді поняття регіональної історії охоплює: історію певної окресленої території і розташованих на її теренах поселень (територіально-просторовий підхід); історію певного територіального й інтелектуального простору дії людських співтовариств (соціологічний підхід); аналіз регіональної ментальності в історичній ретроспективі (аксіологічний підхід); просторово окреслений продукт історіографічного знання (культурно-інтелектуальний підхід); історію формування системи дослідження регіонів (історіографічний підхід); дослідження дискурсивних практик, регіональної ідентичності та локальної самосвідомості (політологічний підхід).

У вітчизняному контексті регіональна історія шукає свою нішу на шляхах пропонування власних методів дослідження «місць» (локусів) – з акцентом на пріоритетах ретроспек-

⁷ Регіональна історія України. Збірник наукових статей / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич. – Вип. 1-12. – К., 2007–2018.

тивного вивчення регіону як соціокультурної цілісності і процесів демогенезу у ньому. У фокусі уваги перебуває мезорівень дослідження суспільних процесів, проміжний між національним і локальним. Відштовхуючись від напрацювань «обласництва» в історіографії, представленого іменами В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Багалія, М. Слабченка, залучаючи для регіонального аналізу здобутки історичної і суспільної географії, антропології, етнології, урбаністики і інших суміжних дисциплін, вона вибудовує свій науковий простір саме на міждисциплінарних стижах. Її цікавлять не стільки факти, артефакти й ментифакти, скільки їх узагальнені типи і особливо – специфічні регіональні культурні традиції.

У тому, що дискусії з приводу визначення регіональної історії тривають, нічого поганого, зрозуміло, немає – адже операціоналізація термінів може відбуватися і у рамках тривалого наукового дискурсу. Відстежування етимології терміна – найнадійніший шлях для його наукової концептуалізації. Але чи варто в принципі прагнути до однозначності у визначеннях? Адже багатозначними є безліч застосовуваних у соціогуманітаристиці понять, починаючи з понять «історія» чи «культура». Можна було б, зрозуміло, шляхом домовленостей обмежити сферу застосування поняття «регіональна історія» історією «на мезорівні», в рамках цілісного регіонального хронотопу. А дослідження окремих фрагментів чи епізодів цього розвитку підводити під формули «місцева історія», «локальна історія», «мікрорегіональна історія». Проте, як відомо, домовленості між істориками з приводу термінологічних проблем існують лише у сфері побажань.

Істотні корективи до визначення предметного поля регіональної історії вносить сучасна політична практика, пов'язана з формуванням нового європейського простору. Процеси й механізми утворення наднаціональних форм управління й транскордонного співробітництва (для характеристики їхньої багатоманітності уведено навіть спеціальний термін *dimensionalism*) сприяють осмисленню регіональної специфічності і у транскордонному контексті. Коли, прирізом, в історичному вимірі досліджуються єврорегіони, термін «регіональна історія» правомірно застосовувати і у міждержавному сенсі. Транскордонний простір потребує

посиленої уваги саме в контексті формування регіональної ідентичності та культури, наявності асиметрії в демографічних, економічних, політичних сферах. Це дуалістичний феномен, який характеризується і як контактна зона між декількома прикордоннями і як ментальна конструкція, що є результатом трансформації глобальних інтеграційних процесів і руйнації модерного уявлення про триаду «держави-нації-території».

Другий компонент поняття «регіональна історія» не менш розмитий, ніж перший – упродовж багатьох століть в поняття історія вкладалися різнопланові сутності. Це міг бути і сам процес буття як різновид об'єктивної реальності, і дискурс на теми буття у найширшому діапазоні, і система відповідних знань. Діапазон між поняттями «творити історію» і «писати історію» завжди був надзвичайно широким. І зовсім не випадково дискусії на тему «кінця історії» з подачі Ф. Фукуями перетворилися у масштабний дискурс на теми історизму як такого⁸. У фокусі історіографічних рефлексій опинилася проблема тексту, а конкретніше проблема відображення в тексті об'єктивної реальності. Традиціоналісти наполягають на тому, що тексти відображають реальність, постмодерністи доводять, що вони у кращому разі створюють «образ» чи «ефект» реальності.

У цьому зв'язку легко пояснити неусталеність та розмитість термінологічних та концептуальних координат регіональної історії. Немає ясності навіть у питанні про те, чи у кожної країни є потреба у власній регіональній історії. Вітчизняна суспільна думка пропонує не так вже й багато еквівалентів поняттю «регіональна історія». М. Грушевський застосовував термін «територіальна історія», І. Лисяк-Рудницький виразно бачив необхідність вироблення територіальної концепції історії України – на противагу «вузько-етноцентричному підходу». Сьогодні така потреба особливо очевидна на фоні вичерпаності хронополітичних парадигм і можливостей «гранд-наративів». У наш час, коли зникли обмежувальні «табу» на «незручні» історичні сюжети, кожен

⁸ Fukuyama F. The end of history and the last man. – New York, 1992.

дослідник може на свій розсуд визначати обриси вибудованого ним «історичного ландшафту» і формулювати свої пріоритети.

Історична наука в осмисленні явищ регіональності пройшла складний шлях розвитку – від описового стану до етапу теоретичних і методологічних узагальнень. Просторовий вимір історичної науки складався непросто: давалися взнаки політичний тиск, неузгодженість зусиль різних наукових шкіл, загальна недооцінка регіонального підходу до дослідження політичної і етнічної історії. В Україні додатковим ускладнюючим чинником виступала територіальна розчленованість, і не меншою мірою – притаманна радянській історіографії схильність до пошуку загальних закономірностей на шкоду виявленню місцевих особливостей. Заняття в «локальному» руслі вважалися не лише маловартісними, але й небезпечними, бо за будь-якими акцентами на національній специфіці властям ввижався привід сепаратизму. Внаслідок цього вітчизняна регіональна історія довго не мала власного теоретичного обґрунтування.

Відродження інтересу до її концептуалізації на межі тисячоліть пов'язане з двома групами факторів. По-перше, в усьому світі в останній третині ХХ ст. відбулася зміна історіографічних пріоритетів. Епістемологічна революція, хоч і зачепила історіографію пізніше, ніж суміжні галузі соціогуманітарного знання, все ж змусила всі її субдисципліни переосмислити свої методологічні й теоретичні підвалини. Глобальні формалізовані схеми виразно поступилися місцем антропологічно орієнтованій соціальній історії, історії повсякденності, історії поселень. Поняттям «нова локальна історія» почали позначатися пошуки у сфері виходу за межі традиційного «історіографічного провінціалізму»⁹. Утверджується новий погляд на «місце» – не як периферію, а як на специфічний соціокультурний об'єкт. По-друге, у зв'язку з розпадом СРСР на його території йшов бурхливий процес

⁹ Верменич Я. Локальна історія // Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями. – К., 2019. – С. 5-54.

пошуку нових ідентичностей і становлення національних історіографій. У цих умовах переосмислений регіоналізм виявився не тільки однією з форм локального самовизначення, але й потужним стимулом подолання провінціалізму і національного самоствердження. Історія регіону трансформувалася у локалізовану національну історію, що вимагало відповідного теоретико-методологічного забезпечення.

Втім, як це не дивно, пошук нових локалітетів в Україні найменшою мірою торкнувся узагальнюючого поняття «регіональна історія». Воно і досі є надзвичайно розмитим і неконкретним, а його предметне поле – невизначеним. В українському контексті складність дослідження регіональних проблем зумовлюється їх переплетенням з етнонаціональними. Вибудовуючи власну структуру національної політики, правляча комуністична партія фактично створювала регіональну систему, хоч ніколи на цьому не наголошувала. Вважалося, що на основі «повного і остаточного» розв'язання національного питання автоматично зникли і регіональні проблеми. Ні практика адміністративно-примусового встановлення кордонів між республіками, ні принципи розміщення виробництва, ні, тим більше, процес становлення регіональної самосвідомості не були об'єктом серйозного наукового аналізу. Не доводиться вже говорити про політику етнічних переслідувань та депортацій, яка повністю замовчувалася. А тим часом створені у такий спосіб проблеми призвели до безлічі перешкод як для організації співжиття регіональних спільнот, так і для осмислення їх драматичної історії.

Хотілося б сподіватися, що ХХІ століття виявиться у цьому відношенні етапним, адже сьогодні відбувається не тільки швидке нагромадження наукових знань про регіони, але й їх теоретико-методологічне осмислення на новій філософській основі. Зрозуміло, що живить цей процес природне прагнення науковців впливати на сучасні інтеграційні процеси, зокрема, на формування загальноєвропейського регіонального простору¹⁰. Але не меншою мірою – і суто пізнавальний

¹⁰ Євроатлантичний вектор України: національна доповідь. – К., 2019. – С. 49-96.

інтерес до дослідження регіональних культур і їх взаємовпливів, до з'ясування місця і ролі локалітетів у тих соціокультурних процесах, які відбувалися в минулому.

Пошук терміна, який відбивав би специфіку «горизонтального» дослідження історії, вівся в історичній науці протягом тривалого часу. На відміну від географії, яка ще в добу античності визначилася з розмежуванням сфер вивчення цілого і «місць» (Птолемей називав географією лише узагальнюючу науку про землю, для описання окремих місцевостей вводилося поняття «хорографія»), історики і в XIX столітті інтуїтивно відшукували теоретичний інструментарій, придатний для концептуалізації місцевої історії. Данину географічному детермінізму у підходах до вивчення локальних форм людського співжиття у територіально замкнутих ареалах віддав і М. Грушевський. Проблеми розселення племен, «колонізаційні пертурбації» уявлялися йому саме тим чинником, який висував на перший план в історії українського народу явища економічної і культурної еволюції. Локальний вимір української історії у М. Грушевського ґрунтувався на ідеї безперервності історичного процесу на всій етнічній території України і науковому осмисленні його просторово-часової локалізації. Запропонована ним схема, викладена 1904 р. у виданому Російською Академією Наук першому томі збірника «Статті по славяноведению», категорично заперечувала основоположну концепцію російських вчених, за якою історія Київської держави і Північно-Східної Русі представлялася у вигляді єдиного безперервного процесу. Суттєве значення мав при цьому той факт, що, на відміну від В. Антоновича, який не йшов далі звичайного «обласництва», М. Грушевський намагався будувати свою схему української історії на національних засадах, виходив із власного уявлення про індивідуальність української нації. Заперечуючи ідею тотожності та спадкоємного зв'язку київської та московської державної влади, він різко протиставив своє бачення української історії не тільки поглядам М. Карамзіна, М. Погодіна, С. Соловйова, але й концепціям ряду українських вчених, зокрема Д. Багалія.

Наукові школи у Києві й Харкові теж наполегливо шукали адекватну назву для напрямку, зосередженого на фіксації

особливостей територіального розвитку. Пріоритет тут належить, безумовно, київській документальній школі В. Антоновича, яка дала перший зразок ґрунтовних регіональних досліджень – корпус монографій про окремі землі-князівства Давньої Русі. Новий науковий напрям В. Антонович назвав «земельним». У Харкові аналогічні дослідження розпочала школа Д. Багалія – тут вони підводилися під формулу «обласництва», «краєвої методи». Природно, що в умовах гострого несприйняття в Російській імперії одних лише згадок про Україну чи щось українське, становлення системи регіональних досліджень могло відбуватися лише у рамках росієцентричної схеми. Не випадково, іронізував Д. Багалій, «офіційне видання актів Правобічної України називалося «Архивом Юго-Западной России», південно-стєпова Україна мала офіційну назву «Новороссийский край», періодичний збірник розвідок і матеріалів з археології, історії та етнографії Криму й Південної України називався «Записками Одесского Общества Истории и Древностей Российских»¹¹.

І все ж не можна не бачити того, що «обласництво» відкривало нові можливості для синтезу історичного, географічного, статистико-економічного знання про регіони. Звичним стає використання в історичних працях топографічних, картографічних, топонімічних матеріалів. Вплив на українську історіографію позитивістської методології історії виявлявся у намаганні якомога ширше застосувати нові методи дослідження – статистичні, порівняльно-історичні, соціально-економічні. Поглиблення фахової спеціалізації істориків та кооперація зусиль сприяли оформленню нових наукових напрямів – історико-географічного, історико-правничого, історико-етнографічного, соціолінгвістичного.

Істотний прорив у формуванні українського виміру історичної регіоналістики початку ХХ ст. пов'язаний з ім'ям М. Грушевського. Викликом офіційній історіографії стало вже те, що у вже згаданому збірнику «Статьи по славяноведению» нова схема історії східного слов'янства була викла-

¹¹ Багалій Д.І. Вибрані праці у 6 т. – Т. 1. – Харків, 1999. – С. 75.

дена українською мовою¹². Рішуче виступивши проти еклектичного утворення «руської історії» шляхом «зшивання докупи епізодів з історії народностей», М. Грушевський протиставив і росієцентристському, і польськоцентристському баченню регіоналізму власний український історичний проєкт, який він реалізовував разом із своїми науковими школами упродовж всього свого життя. Пізніше, уже в радянський час, патріарх української історичної науки ввів поняття «історичне районознавство» і створив Асоціацію істориків під такою назвою. Історична думка, отже, впритул наблизилася до застосування понять «історична регіоналістика», «історичне регіонознавство», і тільки політичними причинами можна пояснити той факт, що вони не набули поширення.

Після нищівного розгрому 30-х рр. XX ст. історична наука не скоро відновила в суспільстві інтерес до інституційно-методологічного визначення статусу місцевої історії. Дискусії щодо місця локальної історії в системі наукового історичного знання відновилися лише в середині 50-х рр. Але поняття «регіональна історія» в науковому дискурсі і в цей час ще не було формалізоване. Історична наука в СРСР структурувалася або «за проблемами», або за республіканськими ознаками; республіки, власне, і відігравали роль регіонів. Саме поняття «регіон» якщо і вживалося, то лише в географічному чи економічному сенсі. Регіоналізм як історична даність і політична реальність не досліджувався, оскільки сам термін однозначно асоціювався із деструктивними, відцентровими тенденціями. Про чітку грань між регіонально-історичними, містознавчими, просторовими дослідженнями взагалі не йшлося.

Сьогодні вітчизняному історичному загалу належить оволодіти методологією і методикою дослідження не просто регіональних особливостей, але й їх відображення у відповідних локальних дискурсах, у першу чергу тих, які відби-

¹² Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Твори у 50 т. – Т. 1. – Львів, 2002. – С. 75-82.

вали реальні зіткнення інтересів по лініях «центр – периферія» і «регіон – регіон». На рубежі XIX і XX століть українська історіографія блискуче справилася із завданням синтезування того, що уявлялося «відгалуженням» польської, російської, австро-угорської та інших історій, у єдину історію ще не існуючої модерної української нації. Нині, уже в XXI столітті, на порядок денний постає до певної міри «зворотнє» завдання – аналіз національної історії крізь призму особливостей історичної долі її регіонів. Це не має бути просто задокументований літопис життя кожного окремого регіону. Значно складніше (і продуктивніше) створити цілісну, але достатньою мірою прив'язану до території, локалізовану історію України – в усій багатогранності її центр-периферійних і «горизонтальних» зв'язків, з врахуванням «поділів» і «переділів», заплутаних самоідентифікацій, регіональних дискурсів. Лише тоді в один ряд з переважно політичними синтезами історії України стануть ті, які можна буде (звісно, дуже умовно) називати регіональними.

Не може не обнадіювати той факт, що у XXI столітті дискусії навколо визначення понятійного інструментарію регіональності суттєво пожвавлюються. Оригінальною і, на наш погляд, конструктивною є спроба теоретичної інтерпретації поняття «регіональна історія», зроблена Є. Черновим. Доводячи, що, попри певні успіхи у трансляції і адаптації до вітчизняних умов ідей і термінів західної гуманітаристики, регіональна історія як особлива історична дисципліна не дістала «достатнього онтологічного й епістемологічного розкриття», автор пропонує нетрадиційні («алгебраїчні») засоби виведення її із логіки процесу історичного пізнання. Для нього він вважає потрібним дистанціювати «регіональну історію» не лише від історичного краєзнавства, але й від історичної регіоналістики. «Уточнення Імені» уявляється принциповим: адже й досі «під іменем «регіональна історія» реально функціонує «історія регіонів».

У міркуваннях Є. Чернова з притаманним їм поєднанням афористичності з глибиною наукового аналізу приваблює насамперед спроба постановки питання про місце і роль історика-теоретика у науково-історичному пізнанні. Криза історичного пізнання, доводить він, набула перманентного

характеру саме внаслідок конфлікту між аналізом і синтезом: ідеали наукового синтезу засобами макроісторичного пізнання виявилися недосяжними. А якщо чогось не вдається досягти на макрорівні, природною вважається спроба досягти потрібного ефекту на рівні «молекулярного» аналізу в руслі мікроісторії. Але посилення на те, що «одиничне» багатше за «ціле», слушне лише у тому разі, якщо «одиничне» виконує понятійні функції і фіксує не тільки наявне, але й приречене на зникнення.

Повертаючись від цих загальних роздумів до концептуалізації поняття «регіональна історія», Є. Чернов доводить, що у дослідженні регіональності важливо абстрагуватися від корозійного впливу емпірики й конкретики і розглядати регіон не просто як даність, а як те, що «належить виявити». Пропонується, отже, суто конструктивістський підхід, який передбачає принципову відмову від розуміння регіональної історії як чогось такого, що доповнює традиційне історичне краєзнавство. «Мова йде про різноспрямовані дисциплінарні простори»¹³.

Своє трактування поняття «регіональна історія» запропонувала І. Колесник. Слушно зауважуючи, що у мерехтінні понять регіоналістика, регіонознавство, регіоналізм, регіональна наука та інших концепт регіональна історія посідає досить скромне місце, вона наголошує на розрізненні двох іпостасей функціональної історії – як складової історичної науки і як історичної даності¹⁴. У принципі з цим можна погодитися, але твердження про те, що для опису історичної даності концепт «регіональна історія» можна безболісно замінити поняттям «регіоналізм» навряд чи є коректним з наукового погляду. При всій розмитості поняття «регіоналізм», воно все ж далеко виходить за межі суто історичної сфери, до того ж «регіоналізм» – це у своїй основі стратегія чи ідеологія, а історія – тривалий у часі процес. Сучасні превалюючі трактування регіоналізму як відображення природ-

¹³ Чернов Е.А. Региональная история: опыт теоретической интерпретации // Харківський історіографічний збірник. – 2006. – Вип. 8. – С. 38-48.

¹⁴ Колесник І. Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексія // Регіональна історія України. – Вип. 1. – К., 2007. – С. 206.

ного прагнення регіонів до утвердження й закріплення власної самодостатності навряд чи сполучні із баченням регіональної історії як даності.

Регіональну історію також прийнято інтерпретувати як територіально локалізовану мікроісторію соціуму, але ця думка уявляється не безспірною. На наш погляд, логічніше розглядати регіональну історію як своєрідний «мезорівень» історичних досліджень. Вона легко вписується у структуру «нової локальної історії», яка використовує комбінацію інструментів мікро- і макроаналізу. У своєму ідеальному вигляді регіональна історія – це зразок історичного синтезу на середньому – регіональному рівні, з концентрацією уваги саме на специфічних особливостях того чи іншого регіонального соціуму. Її цікавлять різні грані і часові параметри людського співжиття – економічна і демографічна ситуація в регіонах, індивідуальна і групова, соціальна й географічна мобільність, локальні політичні структури і культурні уподобання, засоби соціального контролю і форми самоврядування тощо. Об'єднуються такі підходи, як правило, концепцією «соціального простору», що охоплює різні сфери соціальних, політичних, культурних контактів у регіональному вимірі. Локальний джерельний матеріал переростає рамки ілюстративного, стає самоцінним, у тому числі для вияснення природи регіоналізму і дослідження його проявів у великому часовому діапазоні.

Навряд чи у осяжній перспективі вдасться чітко окреслити нішу для поняття «регіональна історія» – надто невідзначеними є обидві його складові. Історія – це і ланцюг подій, що минули, і їхня рефлексія в суспільній свідомості, і відповідна виховна система, і елемент самоідентифікації. Регіон – і частина країни, і географічна цілісність, і співтовариство людей з відповідним політичним ландшафтом. Очевидно, для орієнтації у цьому просторі невизначеностей треба шукати не застиглу категорію, а методологічний ключ. Такий ключ може дати простеження еволюції регіональних дискурсів у їхньому співвідношенні з національними. І тоді регіональна історія постане як:

– артикульоване місцевими елітами на різних історичних етапах прагнення до локалізації (або в межах національних історій, або поза ними);

- фіксація реальних дій, спрямованих на реалізацію цього прагнення;
- рефлексії в суспільній свідомості щодо наслідків цих дій;
- ментально-історичне осмислення регіональної ідентичності та самосвідомості;
- представлення національної історії у локалізованому вигляді або ж під кутом зору боротьби доцентрових і відцентрових тенденцій.

Питання «що таке національна історія?» залишається дискусійним вже протягом тривалого часу, проте фокус дискусії поступово переноситься у площину продуктивності національних історій як таких. Справді, якщо існує країна, то поважного дисциплінарного статусу набуває країнознавство, а країнознавство немислиме без власної історії. Без «подієвого» наративу просто неможливо обійтися у сфері історичної дидактики. Але надзвичайно важливо у творенні «національних» історій не збиватися на манівці некритичного «країнолюбства», національної мегаломанії. Варто пам'ятати застереження відомого німецького історика-теоретика Й. Рюзена: набуття ідентичності й самоповаги шляхом відмежування свого життєвого простору від простору інших і наділення «свого» позитивними, а «чужого» негативними оцінками в історієписанні здатне призводити до оцінного маніхейства, репроективної телеології, знецінювальної маргіналізації інших¹⁵.

Один з головних напрямків новітнього методологічного синтезу полягає у поєднанні світ-системного й цивілізаційного підходів, у тому числі й у дослідженні процесів регіоналізації. Йдеться про новий рівень соціального аналізу: регіоналізація розглядається як зворотній бік процесів глобалізації у контексті формування регіонально-цивілізаційних об'єднань, що перебувають у процесі динамічної взаємодії. Тут особливо важливо уникати погляду на регіон як на об'єкт «націоналізуючого» впливу. Кожен регіон має власні традиції, які в кінцевому рахунку допомагають йому «самовизначатися» у часі і в просторі. Акценти на етнічності як чи не

¹⁵ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – Львів, 2010. – С. 153.

головному символічному ресурсі і важелі релігійно-етнічної мобілізації стимулюють етноцентризм у підходах, що змушує соціум жити «з головою, повернутою назад». Сучасні конструктивістські підходи орієнтують на рівноцінність культурних традицій, толерантність, пріоритетність громадянських начал. Дослідження конкретного регіону може бути успішним лише за умови «включеності» його у світовий культурний простір.

Які перспективи обіцяє введення вітчизняної історії у такий «інтегративний» контекст? Яких вад в системі українського історієписання на цьому шляху вдасться позбутися? Поки що однозначні відповіді на ці питання уявляються проблематичними. Тут потрібні дискусії й попередні апробації окремих сюжетів. І все ж перспектива «самопредставлення» України не як якоїсь «окремішньої» цілісності, а як фрагментизованої частини історичного процесу на міжцивілізаційних «стиках» і у широкому геополітичному контексті приваблює не стільки новизною, скільки раціональністю підходу.

2. Геополітична регіоналізація в Україні: логіка осмислення

Геополітичне та геостратегічне мислення, усвідомлення та врахування можливостей когнітивної геополітики становлять сьогодні єдино можливий фундамент для формування концепції сталого розвитку держави. Специфіку регіоналізації України, обумовлену геополітичними чинниками і стратегіями, варто розглядати як результат їх багатофакторної взаємодії, серед яких не останню роль відіграють зміни структури територіальних утворень та їхніх кордонів, особливості управлінських підходів різних державних систем. Вплив імперської спадщини на всі сторони суспільного буття у незалежній Україні виявляється насамперед у високому ступені регіональної поляризації і незбігу ціннісних орієнтацій.

Геополітика – один з небагатьох наукових напрямів, які пережили складну еволюцію у ставленні до себе: від майже максимальної зачарованості до деякої скептичності – таким у загальних рисах виявився діапазон оціночних критеріїв. Засновники геополітики вважали, що географічні чинники як постійні в системі міжнародних відносин є визначальними, і наразилися на звинувачення у географічному детермінізмі. Нині домінують більш помірковані підходи, які трактують географічні чинники не детермінуючими, а такими, що створюють умови (*conditioning*). Початок ХХІ століття позначився переосмисленням на новій теоретичній основі практично усіх методологічних підходів до геополітики. Йдеться насамперед про подолання розриву у дослідженні зовнішньої та внутрішньої політики; притаманний позитивізму, саме він зумовлював певну межу між геополітикою й політичною географією. Нині геополітичний дискурс значною мірою переорієнтований на інтереси та настрої, спостерігається розширення аналітичного простору практичної геополітики, що спеціально досліджує геополітичні культури і пов'язані з ними структури влади¹⁶.

¹⁶ Дністрянський М. Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології. – Львів, 2003.

Про певну девальвацію реальної («вульгарної», «ідеологічної») геополітики фахівці почали писати відтоді, як був прослідкований прямий зв'язок національного, регіонального й локального вимірів світової трансформаційної динаміки. Коли глобалізація почала усвідомлюватися як рух, який іде не лише «згори», але й «знизу», через активізацію локальних співтовариств і взаємодію локальних культур, класична геополітика швидко перетворилася на геоінформаційну з виразним акцентом на метарегіональності і кроскультурних взаємодіях. Корпоративний поділ медіаринку і його комерціалізація породили феномен внутрішньої політики, здатної моделювати проблеми і навіть події¹⁷. На цьому ґрунті на Заході успішно розвивається школа «критичної геополітики», яка розробляє концепції нових вимірів безпеки з орієнтацією не стільки на територіально-географічне, скільки на інтерсуб'єктивне бачення простору. Можна навіть говорити про те, що цей уже доволі усталений на Заході напрям докорінно змінює уявлення про сутність і функції геополітики як наукової дисципліни. На першому плані опиняється значимість людського капіталу, структура й конкурентоздатність національних економік, місце країни у глобальних мережевих структурах. Однак державна територія і кордони у неокласичних підходах все ж лишаються першорядною даністю, а простір визначається як система, що підлягає соціальному конструюванню, інструменталізації та деконструкції¹⁸.

Методологічні підходи «критичної геополітики» фокусують увагу на проблемах геополітичної культури, символах, образах, уявленнях громадян про «природні» та «історичні» кордони. За Дж. О'Тоалом, пріоритетними сферами досліджень тут виступають національні традиції, геополітичні дискурси, просторові концепції в різних культурах. Пошук відповідей на питання «що?», «де?», «хто?», «чому?» виявляється особливо продуктивним на матеріалі перехідних

¹⁷ *Нагорна Л.* Теорія регіоналізму: сучасне бачення // *Регіональна історія України*. – 2008. – Вип. 2. – С. 81-94.

¹⁸ *Criekemans D.* Geopolitical schools of thought: a concise overview sins 1890 till 2015 and beyond. – Genève, 2009.

історичних періодів, у контексті взаємодії «своїх» і «чужих». За такого підходу простір перестає бути нейтральною для людини категорією – певні регіони перетворюються на національні символи, мобілізуються усі історико-культурні ресурси місця¹⁹. Новітні підходи «критичної геополітики» розвиваються в рамках таких напрямів, як «формальна» та «радикальна» геополітика, що зосереджують увагу на зростанні глобальних ризиків та їх впливу на простір, пошуку моделей адаптації соціальних спільнот до викликів часу. Студіювання процесів реструктуризації простору орієнтують на осмислення ідентичностей, ментальностей та уявлень в соціально-політичних практиках, вироблення контекстуальних орієнтирів у вибудові політичних стратегій, аналіз формування та функціонування геополітичних стереотипів²⁰.

Сучасні теорії конструювання простору органічно інтегруються до стратегій нового бачення геополітичної культури – як системи узгодження інтересів і репрезентації знань про зовнішній світ. Геополітичний дискурс в ідеалі має враховувати наявність різних груп інтересів, відповідних ідентифікаційних практик та геополітичних традицій, можливих джерел зовнішніх загроз і потенційних союзників. При цьому акцент варто робити на залежності геополітичних уявлень від реалій, що історично склалися: місця країни й регіону у загальнопланетарному поділі праці та глобальному «просторі потоків», структури зовнішніх зв'язків, міграційних процесів, особливостей територіальних та регіональних ідентичностей тощо²¹. З'ясування логіки та динаміки процесів формування соціокультурних чинників, які обумовлюють структурування і функціонування регіональної системи, аналіз мотивів цього структурування є домінантними для розуміння геополітич-

¹⁹ O'Tuathail G. Understanding critical geopolitics: Geopolitics and risk society // Journal of strategic studies. – 1999. – Vol. 22. – № 2/3. – P. 107-124.

²⁰ Hydman J. Mind the gap: bridging feminist and political geography through geopolitics // Political Geography. – 2004. – № 23. – P. 307-322.

²¹ Погорська І.І. Сучасні геополітичні дослідження: вплив традиції і тиск перспективи // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2014. – Вип. 120. – Ч. 1. – С. 37-46.

ного потенціалу держави та визначення його просторових векторів.

Регіональні аспекти сучасної геополітики вибудовуються саме на соціокультурному ґрунті: відмова від звичного географічного детермінізму поступається місцем людиноцентризмові з певною прив'язкою до «місця», причому в ролі місця найчастіше фігурують регіони, бо на мезорівні найкраще простежується вплив людської активності на довкілля. Актуалізація поняття геополітичного простору супроводиться концептуалізацією нового методу геополітичного аналізу, названого з подачі французького геополітика Ж. Готтмана іконографією. В його розумінні іконографія включає в себе систему символів і знаків, які виступають основою почуття спільності соціальної групи, артикулюють соціально-політичну єдність, передбачають спільну духовність²². Ж. Готтманом був запропонований аналіз «духовного комплексу» території, що формується з трьох базових складових – релігійного кредо, соціальної точки зору та політичної пам'яті.

Щоб надати доволі абстрактному наповненню іконографії універсального змісту, І. Лакост поєднав її з теорією інформаційних зрізів і обґрунтував принцип взаємодії іконографічного образу й геополітичного простору. У цих підходах приваблює насамперед орієнтація на суб'єктність у найширшому розумінні цього поняття. Просторові категорії перетворюються, деформуються (анаморфізуються) під впливом людського чинника – ментальностей, образних уявлень. І. Лакост запропонував новий погляд на категорії «кордон» та «простір» з урахуванням стратегій «внутрішньої геополітики» (*la geopolitique interne*) та культурної гетерогенності. Будучи редактором французького журналу з географії та геополітики «Геродот», вчений акцентував увагу на проблемі стабільності кордонів у геополітичному просторі та прагнув адаптувати геополітичні концепції до реальних територіальних проблем. Фактично І. Лакост пропонував нове визначення геополітики, яке базується на її «деглобалізації» та актуалізації

²² *Gottman J.* The political partitioning of our world: an attempt at analysis // *World politics.* – 1952. – № 4. – P. 512-519.

локальних та регіональних детермінант²³. Його «внутрішня геополітика» тісно корелює із концепціями геополітичної регіоналізації, які розробляються в контексті пошуку оптимальних моделей просторової організації та адміністративно-територіального устрою держав, визначення пріоритетів внутрішньої геостратегії, вибудови моделей взаємовідносин між центром і регіонами.

Заслужовують на увагу і теорії, які для прояснення логіки геополітичних стратегій і практик послуговуються концептом «єдності долі» простору, орієнтованим на дослідження історичних і культурних умов формування регіонів та прояснення суб'єктивного усвідомлення образу території з боку носіїв регіональної ідентичності. Творення «колективної долі» внаслідок подій, що викликають відчуття соціальної солідарності, відбувається через партикулярні (суб'єктні) неісторичні форми сприйняття дійсності. В результаті має місце спонтанне конструювання конкретних соціальних практик або регіональних просторів, функціонування «глокальної біографії», яка дозволяє локальній групі протиставляти себе глобальній спільноті²⁴.

Україна являє собою ідеальний об'єкт для практичної перевірки теорій регіонального розвитку. Сформувавшись на стику трьох цивілізацій – західної, православної та ісламської, вона зіткнулася із проявами «внутрішньої геополітики» раніше, ніж встигла сформувати власну державність. Щоб уявити собі межі геополітичного простору України в історичній ретроспективі, доводиться вдаватися до певної модернізації, навіть провіденціалізації історичного процесу, представляючи як певну цілісність те, що не було нею упродовж віків. Витоки розмежування двох частин України зазвичай пов'язують з польсько-московським суперництвом і Переяславськими угодами. Соціологи вважають, що джерела регіональної диференціації глибші. За О. Вишняком, практично лінія розмежування двох політичних типів регіонів сягає

²³ Lacoste Y. *Géopolitique des regions française. La façade occidentale*. – Paris, 1986.

²⁴ Beck U. *Power in the global age. A new global political economy*. – Cambridge, 2007. – P. 102-105.

часів Ингварсонів та Гедимінасів і йде уздовж кордонів Русі (Київська, Чернігівська, Галицько-Волинська землі) та Степу за датської династії Ингварсонів Х–ХІІІ століть або кордонів Великого князівства Литовського та Кримського ханства ХІV–ХV століть. Це приблизна межа між автохтонними українськими землями, освоєними предками українців понад тисячоліття тому, і землями нового освоєння, де українці живуть упродовж останніх трьох століть. У різних частинах України сформувалися багато в чому відмінні ментальні структури, ціннісні пріоритети, особливості політичної культури²⁵.

Не менше важило те, що українські частини спочатку трьох, а потім двох імперій жили в різному просторі і в різному часі; більше того, вони часто потрапляли в ситуацію об'єктів, за які велася збройна боротьба. Життя на «межі», у зоні безперервних конфліктів, формувало стереотипи постійної боеготовності, з одного боку, і виживання в екстремальних умовах, з іншого. Звідси велика роль воєнізованих формувань, схильність до анархії; звідси ж і велика рухливість населення, яка зробила міграції й колонізаційні переміщення важливою ознакою способу життя.

Просторова еволюція України відзначається стадіально-циклічним характером політико-географічних змін. Циклічність пов'язана з чергуванням територіального розширення та стискування, особливо на західних і південно-західних рубежах. Для часів Київської Русі притаманна тенденція розширення, далі почався процес стискування і розпорошення у складі сусідніх держав. Новий етап розширення української території був пов'язаний із геополітичними змінами кінця ХVІІІ ст. у Східній і Центральній Європі, зокрема поділами Польщі, а новий етап стискування – з розчленуванням земель України на початку ХХ ст. між СРСР, Польщею, Чехословаччиною, Румунією. Саме ці чергування розширення і стискування і створили історико-географічні субцентри нинішньої України.

²⁵ Субкультурна варіативність українського соціуму. – К., 2010. – С. 197.

Територіальна система України склалася ще в епоху феодалізму, коли князь асоціювався із своєю вотчиною, а відносини між феодалами фактично формувалися як відносини між територіями. Територіальний принцип був визначальним у збиранні податків, несенні військової служби. В процесі історичного розвитку територія стала виконувати функції службового утворення, підпорядкованого розв'язанню певного кола проблем. Засновник української географії С. Рудницький вважав національну територію головною ознакою нації. Психічна структура людини, доводив він, великою мірою залежить від «специфічностей терену»²⁶. Поняття «територія України» було впродовж багатьох століть умовним, по суті метафоричним. Україна ні в якій формі не була присутня у територіальному поділі обох імперій – Російської і Австро-Угорської. У баченні О. Толочка простір, що пізніше буде названо Україною, належало «виобразити» з різномірних елементів: «козацької» Малоросії, «запорозької» й «татарської» Новоросії, «польських» Волині та Поділля, австрійської Галичини. На зламі XVIII–XIX ст. мало кому спало б на думку, що усі ці різномірні регіони мають спільну історію і заселені одним народом²⁷.

Історична доля українських земель склалася таким чином, що після розпаду Київської Русі жодна з них не жила самостійним державним життям. Закарпаття ще в XI ст. потрапило під владу Угорщини. За Галичину, державотворчі інтенції якої у XIII ст. були підірвані золотоординськими властителями, вели боротьбу Польща, Велике князівство Литовське і Угорщина. Подніпров'я і Волинь, завойовані Золотою Ордою, перейшли під владу Великого князівства Литовського внаслідок своєрідного кондомініуму – дипломатичної угоди, яка зберігала данницьку залежність цих земель від ханів. Територія між Дніпром і Прутом входила з XV ст. до складу новоствореного Молдавського князівства,

²⁶ Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994. – С. 25; його ж: До основ українського націоналізму. – Відень, 1923. – С. 162.

²⁷ Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Українські проекти в Російській імперії // Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. – Т. 1. – К., 2004. – С. 275-276.

що перебувало у васальній залежності спочатку від Польщі, а потім від Туреччини. У Криму генуезько-венеціанські колонії ділили владу з уламком Золотої Орди – Кримським ханством. За Чернігівщину і Новгород-Сіверщину велася боротьба між Великим князівством Литовським та Московією.

Переломним для центрального масиву українських земель став 1569 рік. Внаслідок Люблінської унії Середнє Подніпров'я і Волинь перейшли під владу Польщі. Це означало для них докорінну перебудову всього усталеного життєвого укладу – на відміну від Великого князівства Литовського, яке не посягало на «руську» мову, православні релігійні традиції та звичаєве право, Польща силою насаджувала католицизм, польську мову, новий адміністративно-територіальний устрій.

XIV–XVI ст. – період найбільш інтенсивної регіоналізації України. Істотні відмінності виникають насамперед у правових системах – у північній частині України діяло давнє руське право, у Галичині і у багатьох містах Великого князівства Литовського переважало німецьке, у Підкарпатській Русі – волоське. На деяких територіях Полісся норми Литовських статутів 1529 і 1566 рр. зберігали силу аж до XIX ст. Відповідно формувалися відмінності у принципах землеволодіння й землекористування, формах громадського устрою, у всій традиційно-побутовій культурі. Яскравою своєрідністю відзначався козацький етнокультурний пласт, що мав власну систему організації з елементами духовно-лицарських начал і традиціями військового побратимства. Змушений реформувати систему прикордонної оборони під тиском постійних татарських набігів, польський уряд у 60-х рр. XVI ст. легітимізував козацтво і поступово перетворив його у напівпривілейовану військову верству. Обов'язки оборони перебирає на себе Запорозька Січ, під патронатом якої відбувається покаяння міщан прикордонних замків та їхніх околиць. Створивши в Середньому Подніпров'ї власні укріплення (Січі), козаки дали зразок небаченої до того часу суспільної організації, що нагадувала водночас і військові табори, і лицарські ордени. Перша така Січ за дніпровськими порогами існувала вже від 80-х років XVI ст.

Поляки швидко зрозуміли, що козацтво, на яке покладалися захисні функції, виступає швидше як джерело

нестабільності. Починаючи з 90-х років козацькі повстання, в які втягуються і селяни, наводили жах на шляхту Київського та Брацлавського воєводств. У 1595 р. майже вся Волинь і Київщина опинилися під владою козацького війська під проводом С. Наливайка. Жорстокість, яку виявляли польські магнати при придушенні повстань, живила дух протесту, який охоплював не лише козацтво, але й усі пригноблені стани українського суспільства.

Нестабільність у Речі Посполитій посилювалася і церковним протистоянням. Спроба об'єднання двох християнських церков – грецької і римської – завершилася у 1595 р. указом папи про прийняття української православної церкви під свою зверхність. Незважаючи на зливу протестів, якими супроводилося це рішення, відповідно до рішень Брестського церковного собору 1596 р. в Україні з'явилася нова, греко-католицька (уніатська) церква. Вона зберегла східний обряд православ'я, але визнала зверхність папи. Задумана як засіб порятунку від ополячення і окатоличення народу, унія своєї мети не досягла. Більше того, вона сприяла поділу українців на дві ворогуючі конфесії, відмінності між якими з часом поглиблювалися. Але слід бачити й інше – те, що полеміка між православними й уніатами стала стимулом для процесів національного самоусвідомлення, пошуків місця православ'я в системі інших релігійних вчень. Вона активізувала політичне життя, сприяла появі багатьох яскравих особистостей, прискорила процеси самоорганізації українського суспільства.

При аналізі процесів наростання антагоністичних суперечностей у Речі Посполитій XVI – початку XVII ст. не можна абстрагуватися і від того факту, що на економічний фон накладалися складні геополітичні конфігурації, пов'язані із пануванням притаманної середньовіччю системи сюзеренно-васальних або ленних відносин. Саме ними зумовлювалися «переходи» князів від одного сюзерена до іншого, а відтак і відчуження територій, зміни державних кордонів. Територіальні проблеми мали в своїй основі процес перетворення «приватних» сюзеренно-васальних відносин у міждержавні, який розтягнувся на кілька століть. Особливе становище українських земель у цьому процесі полягало у

тому, що на ґрунті своєрідного імунітету козацтва у Речі Посполитій уже з другої половини XVI ст. почався довготривалий процес автономізації майбутнього Війська Запорозького²⁸.

Національна революція середини XVII ст. не тільки докорінно змінила розстановку політичних сил у регіоні Подніпров'я, але й означала перехід частини масиву традиційного розселення українців на нову цивілізаційну орбіту. Завдавши польській владі відчутних ударів, козацтво в союзі з духовенством заклало основи нової територіальної організації і власної державності. Польські магнати і шляхта як панівні стани змушені були тікати або поступитися домінуючими позиціями козацькій верхівці. Але революція принесла із собою і чимало соціальних драм, активізацію втручання в українські справи Кримського ханства, депопуляцію значних територій. Прийняття протекторату російського царя не виправдало сподівань козацької верхівки, а втягнення у боротьбу за українські території не лише Росії, але й Туреччини, а згодом і Швеції призвело до територіального розчленування українських земель і зробило проживання у спустошених регіонах практично неможливим²⁹.

Початком нового акту історичної драми, що розігралася на українських теренах, став 1667 рік, коли Дніпро, за М. Максимовичем, «став розлучником двох рідних половин козацької України» і на місці єдиної держави з'явилося кілька залежних із окремими урядами, відмінними правовими системами³⁰. Після того, як Андрусівською угодою був зафіксований поділ сфер впливу між Польщею і Московією, українська спадщина Правобережна Україна лишилась за Польщею. Довершило запусіння величезної території понад сотисячне турецьке військо, що в союзі з українським гетьманом П. Дорошенком, який прийняв протекторат Туреччини,

²⁸ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – Київ–Нью-Йорк, 2003. – С. 35–36.

²⁹ Смолій В., Степанков В. Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проекції. – К., 2019.

³⁰ Максимович М.А. Бубновская сотня // Собрание сочинений. – Т. 1. Отдел исторический. – К., 1876. – С. 747–832.

включилося у війну з Польщею. За Бучацьким договором 1672 р. польський уряд змушений був відмовитися від своїх прав на Правобережжя України і визнати «Українську державу» П. Дорошенка. Поділля відійшло до Порти. Тут було створено Кам'янецький ейялет, який включав територію колишніх Подільського, Могилівського, частково Брацлавського та Уманського полків. Решта території Брацлавщини і південно-західної частини Київщини була передана під безпосереднє управління П. Дорошенка. Туреччина розраховувала, що їй вдасться порадкувати і тут руками підлеглого гетьмана. Але після відмови Польщі від своїх прав на правобережні українські землі у боротьбу за них активно втрутилася Росія. Війна спалахнула з новою силою, і П. Дорошенко, не будучи в силі завадити плундруванню краю, склав присягу на вірність представнику московського царя³¹.

Компроміс було знайдено лише у 1686 р. За «Вічним миром» Польща змушена була відмовитися від Поділля на користь Туреччини, а вкінці спустошені Брацлавщина і південна Київщина мали стати незаселеною нейтральною територією. Хоча за умовами миру Правобережжя відійшло до Польщі, Київ лишився у складі Росії. Таке неприродне становище, коли центр історично сформованого регіону був відділений від нього державним кордоном, тривало понад століття і спричинилося до складного переплетення різних впливів і інтересів. Московія намагалася поширити свій вплив на Правобережжя, використовуючи оновлені версії концепцій «Третього Риму» та «обраної держави» з обґрунтуванням власного права на візантійську спадщину. Польща добивалася повернення своїх маєтків, втрачених під час Хмельниччини. Українська старшина хиталася між про-російською, пропольською, протурецькою орієнтаціями. Наслідком тривалого громадянського протистояння було цілковите спустошення краю, масовий відтік населення Правобережжя на схід.

³¹ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. – К., 2011.

Геополітичні зрушення кінця XVIII ст. означали нові докорінні зміни у статусі тих українських земель, які входили до складу Польської держави. В результаті другого і третього поділів Польщі вони були поділені між Росією і Австрією. За другим поділом Речі Посполитої (1793) до складу Російської імперії увійшли землі Київщини, Брацлавщини та Східної Волині. Одночасно Росії вдалося відібрати у Османської імперії значну територію у пониззі Дніпра і анексувати Крим. Так, перестали існувати два державні конгломерати, які впродовж віків справляли великий вплив на життя українського етносу – Річ Посполита і Кримське ханство. Зміцнилася Російська імперія, якій вдалося об'єднати під царським скіпетром більшу частину українських земель і поширити на них власні управлінські стандарти. Посилилася політично, у тому числі за рахунок приєднання Галичини й Буковини, і Австро-Угорщина, хоч продовжувала лишатися «клаптиковою» монархією з безліччю проблем, породжуваних етнічною неоднорідністю й соціальною нерівністю.

Перевага у тривалій боротьбі Речі Посполитої, Московської держави та Османської імперії за українську «спадщину» виявилася, отже, на боці Росії. В результаті поділів Польщі та успішного завершення анексії Криму їй вдалося закріпити за собою значну територію, яка здавна належала до ареалу розселення предків українців. І хоч внаслідок численних війн правобережні й південні землі України були спустошені, а територіальні прирощення співпали у часі з руйнуванням решток української автономії, все ж у житті українського народу почалася нова доба. Геополітичні зміни створили передумови для великих міграційних процесів, а ці процеси, у свою чергу, створили нову українську територію. Межі українського розселення, що сформувалися історично, значно розширилися.

Втім, територіальні та демографічні зміни ніяк не позначилися на політичному статусі України. Для світу вона, як і раніше, не існувала. Намагання стерти будь-які відмінності між росіянами і українцями, повністю асимілювати останніх відбивали не тільки пропагована урядовими колами Росії теорія єдності «трьох гілок російського народу», але й закріплення за новоприєднаними землями назв «Юго-Западный

край» та «Новороссия». Місцева еліта у своїй переважній більшості спокійно мирилася з асиміляційним напрямом політики царського уряду, оскільки належність до російського дворянства давала їй чимало переваг. Скасування у 30-х рр. XIX ст. дії традиційного українського права, а також залишків міського самоуправління поставило останню крапку у долі української автономії.

Упродовж XIX ст. на українських територіях Російської імперії усталилася триступенева адміністративно-територіальна структура: політичними утвореннями першого порядку були губернії, які на певних історичних етапах об'єднувалися в генерал-губернаторства, другого – повіти, третього – волості і населені пункти. Окремі території мали статус градоначальств. Як експеримент була запроваджена система військових поселень, але від неї досить швидко довелося відмовитися. Двоступенева система вибудовувалася на територіях, які опинилися у складі Австро-Угорської імперії, де на першому рівні перебували коронні краї, на другому – округи (цинути, жупи). У Східній Галичині неприродне поєднання в одній адміністративній провінції двох народів і польська монополія в управлінні стали причиною гострих тертів і незгод. Але польський чинник теж не можна оцінювати однозначно: поляки давали українцям наочний приклад національної самоорганізації. Конкуренція з польським націоналізмом сприяла радикалізації галицького регіоналізму. Український національний рух у західному регіоні мав можливість діяти легально, що створювало передумови для формування зародків громадянського суспільства³².

Впродовж XIX століття регіональна структура України вималювалася досить чітко, тому що в її основі лежали історичні та соціокультурні чинники. Виразну специфіку зберігали Лівобережна Україна (колишня Гетьманщина), Правобережна Україна (за російською термінологією Південно-Західний край), Слобідська Україна, Південна Україна (Новоросія). Що ж до Західної України, то особливості цього

³² Шандра В., Аркуша О. Україна в XIX столітті: людність та імперії. – К., 2022. – С. 41-110.

регіону визначалися його належністю до західної цивілізації. Щоправда, стосовно XIX століття поняття «Західна Україна» було розмитим і неусталеним – М. Грушевський застосовував його як збірне, що включало і Поділля, і Волинь, і Побужжя³³. В історичних працях здебільшого щодо цієї території використовувалися історичні назви – Галичина, Червона або Галицька Русь, Гуцульщина, Буковина. Відмінності у суспільно-політичному устрої і соціонормативній культурі Галичини, Буковини й Закарпаття були настільки очевидними, що правомірність віднесення їх до одного регіону ставилася під сумнів і тоді, і пізніше.

Австрійська політика у Галичині будувалася за принципом «поділяй і владарюй». Польські позиції в краї лишалися пріоритетними, і це створювало обстановку гострого етнічного протистояння між поляками й українцями. Наслідком стало перетворення етнічного критерію на головну ознаку політичних розмежувань. І регіональна ідентичність, і історична пам'ять вибудовувалися тут з пріоритетом етнічності. Вона ж виступала як каталізатор радикалізації суспільних настроїв в регіоні в контексті Першої світової війни і краху Австро-Угорської монархії.

Відповідно до Ризького договору від 18 березня 1921 р. доля України була вирішена Росією і відродженою Польщею шляхом її розчленування. Договір підбив ризик під самостійницькими планами УНР і ЗУНР, узаконивши контроль більшовицької Росії над більшою частиною території України. Виграла від нього і Польща, яка одержала чималу територію на схід від т.зв. лінії Керзона – лінії, що її Антанта визнала за природний східний кордон цієї країни. Зокрема, до Польщі тепер входила Західна Волинь, яка раніше була частиною Російської імперії. За Польщею лишилися і Холмщина з Підляшшям. Буковину окупувала Румунія – разом із Бессарабією, яка до 1918 р. входила до складу Російської імперії. Закарпаття стало об'єктом складних геополітичних

³³ Грушевський М. Нарис історії українського народу // Твори у 50 т. – Т. 22. – Львів, 2015. – С. 282.

комбінацій, внаслідок яких опинилося у складі Чехословаччини³⁴.

Що ж до основного масиву українських земель, то обстоювання певною частиною місцевих еліт ідей незалежної радянської національної державності успіхом не увінчалось, як і паралельні спроби створити радянський регіональний анклав на Сході України. Більшовики, яким вдалося використати інтернаціоналістські ідеї для відновлення єдності колишньої імперії, до регіоналізму виявляли амбівалентне ставлення. Під час громадянської війни вони жорстко використовували регіоналістські прояви у «нелояльних» до них ареалах і не мали нічого проти радянських маріонеткових республік. Після її завершення вони зробили ставку на жорстку централізацію всередині правлячої партії і на своєрідний квазіфедералізм у державному будівництві. Більшовицькому центру вдалося відновити за федеративним фасадом втрачену єдність колишньої імперії і втягнути Україну у оновлений державний конгломерат під назвою СРСР. Потужний політичний та ідеологічний прес тут працював на нівелювання національних особливостей, хоча час від часу режим демонстрував прихильність до позірної «українізації». Зрештою йому вдалося істотно просунути по шляху створення по суті безнаціонального «радянського народу». Але спроба перенести цей експеримент у західний регіон, анексія якого розпочалася у вересні 1939 року, виявилася невдалою. Антирадянські настрої гостро давалися взнаки не лише в Галичині, але й на Волині. Масовий повстанський рух у регіоні почався на піку Другої світової війни і тривав ще майже 10 років після її завершення.

Результатом перемоги СРСР та його союзників у Другій світовій війні стало об'єднання у його складі основного масиву українських земель. Включення Західної України до складу Української РСР стало подією великої історичної ваги, оскільки вперше за багато століть українці з'єдналися в межах однієї державної структури. Нарешті було розв'язано

³⁴ Єфіменко Г., Кульчицький С., Пиріг Р., Скальський В., Якубова Л. Україна й українці в постімперську добу (1917–1939). – К., 2021. – С. 11–23.

українсько-польський конфлікт, що довго вичерпував сили обох суспільств. Крім того, радянська влада започаткувала запізнiлу суспільну та індустріальну модернізацію регіону. Водночас не можна обійти увагою той факт, що про об'єднання українців в межах однієї держави як наслідок Другої світової війни можна говорити лише узагальнено. Що ж до деталей, то кордони України і далі не відповідали ареалу етнічного розселення українців, поза межами УРСР лишилися споконвічні українські землі – Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина. Доля тих українців, які там після війни лишилися (150 тис. осіб) виявилася трагічною – в ході сумнозвісної операції «Вісла», здійсненої прорадянським урядом Польщі у 1947 р., вони були примусово виселені із своїх домівок і розміщені на західних землях цієї країни. У 1954 р. до складу УРСР увійшов Крим, що гостро потребував економічної модернізації після депортації кримських татар за десятиріччя перед тим. Діставши у 1991 р. автономний статус, Крим став осередком формування специфічної російської ідентичності, що перетворило його на ареал сепаратизму.

Зрозуміло, що не варто жорстко прив'язувати особливості регіонального розвитку лише до специфічності територіальної організації на різних історичних етапах. На формування просторових відносин впливали характер освоєння простору, тип етнічного розселення, ступінь урбанізованості території і ще багато чинників. Доволі умовні внутрішні кордони України, за Н. Яковенко, розділяли не лише держави і адміністративно визначені території, але й мовні та етнічні групи, релігії, ареали відмінних економічних укладів, культурні системи, і саме це зробило українські терени «яскраво вираженою контактною зоною з вельми строкатим спектром соціокультурних феноменів»³⁵. Але доля України склалася б інакше, якби структуруванням її майбутньої території не займалися у чужих столицях.

³⁵ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 333.

Підсумовуючи коротку схему просторових трансформацій на українських теренах, зауважимо, що незалежно від того, де перебував імперський центр, він намагався контролювати практично всі сфери політичного, економічного і соціального життя українців, керуючись у кращому разі завданнями освоєння простору, а у гіршому – вузькостановими чи корпоративними інтересами. Регіональна політика в СРСР була фактично підмінена регіональним плануванням, розпорошеним по багатьох міністерствах і відомствах, а політичне управління – адміністративним із майже повним витісненням населення із сфери політичних (владних) відносин. Останнє виступало не в якості громадян, а у вигляді маси, що легко піддавалася засобам маніпулювання свідомістю. Диспропорції у розміщенні продуктивних сил наростали паралельно із загостренням багатьох соціальних і екологічних проблем.

Нові ризики й загрози, породжувані як глобальними, так і локальними чинниками, зумовлюють необхідність наукового структурування геопростору України не лише за усталеними адміністративними чи економічними критеріями, але й на основі геокультурної сегментації та з урахуванням чинника прикордоння. Те, що найбільш суперечливі процеси відбуваються саме на транскордонних територіях, обумовлює прискіпливе вивчення суспільно-просторових трансформацій, які зачіпають прилеглі до обох боків кордону території. Адже саме ці трансформації призводять до формування системної цілісності, єдиного для двох або кількох сусідніх держав соціокультурного простору. Простір та кордон втрачають лінійну територіальність і стають об'єктами осмислення, рефлексій, інтерпретацій, уявлень, моделювання та конструювання. Кордон розуміється як межа, що окреслює простори із специфічними соціально-культурними характеристиками, а пограниччя перетворюється в просторовий контекст соціальних процесів, обумовлюючи їх перебіг, зміну форм та конструкцій.

Доводиться рахуватися з тим, що взаємодія культур на пограниччі відбувається не за логікою синтезу, а в руслі симбіозу, чим зумовлюється її нестала стабільність, культурна а-нормальність, здатна обернутися самовідчуттям

певної ущербності й ображеності. Балансування «між» за таких умов може переживатися як певна культурна травма, а то й комплекс неповноцінності. Звідси схильність пограничних культур до консервації свого архетипічного коду і навіть до боротьби з іншими культурами. У таких випадках превалює розмитість національної самоідентифікації, консерватизм мислення й поведінкових практик, що дістає прояв у недосформованості історичного мислення й домінуванні мислення міфологічного. Подібні міркування уявляються особливо слушними, якщо розглядати їх у контексті «фронтир-студій». Загальний вплив одних народів і культур на інші очевидний, але у зонах пограниччя він створює ефект «накладання», формуючи гібридні ментальності й ідентичності.

А. Каппелеру належить ідея репрезентації явища фронтиру у чотирьох ракурсах: географічному – між різними природними зонами; соціальному – між різними способами життя й системами цінностей; воєнному – між осілим населенням та агресивними кочівниками; релігійному й культурному – як зіткнення різних систем світобачення. Ним уведено до наукового обігу поняття воєнного фронтиру, фронтиру інтенсивної експлуатації та фронтиру поселень³⁶. Характерно, що фронтирність простору часто асоціюється зі свободою й суверенітетом. «Свобода і фронтір, – доводив М. Гердт, – передбачають одне одного: будь-яке ускладнення, будь-яке обмеження свободи є перешкодою, порогом, через який треба переступати»³⁷. Так чи інакше, але саме в руслі «фронтир-студій» з'явився спеціальний науковий напрям, що вивчає «зони прикордоння» (*borderlands*) насамперед під кутом зору відмінностей у ментальностях та ідентичностях, але також із акцентом на розширенні «ареалу свободи».

Очевидно, що для з'ясування причин і наслідків регіональної строкатості України застосування ментального підходу є досить продуктивним. Те, що західні і східні регіони

³⁶ Каппелер А. Южный и восточный фронтір России в XVI–XVIII веках // *Ab imperio*. – 2003. – № 1. – С. 47-64.

³⁷ *Hardt M., Negri A. Empire*. – New York, 2000. – P. 160-163.

України демонструють різні ціннісні орієнтації, різні підходи до державної мови, символіки, дістає найбільш конструктивне пояснення через поняття ментальної ентропії. Для осмислення минулих просторових геостратегій та вироблення сучасних можуть виявитися корисними різні варіанти перцепціонізму (від лат. *perception* – сприйняття). Вони фокусують увагу на ментальних образах середовища, притаманних відмінним політичним культурам. Кожна з них створює свій образ культурного й політичного ландшафту, виходячи найчастіше не з домінуючих у даному соціумі уявлень і орієнтацій, а з геополітичних та ідеологічних завдань. Такий образ, значною мірою міфологізований, все ж має шанс стати реальним конструктом суспільної свідомості, і вже тому не може ігноруватися в наукових дискурсах.

Дискурсивний аналіз проблеми «ментального простору» українського суспільства в контексті формування національної свідомості, становить пріоритетне завдання для сучасної соціогуманітаристики. Адже цей простір являє собою ціннісно-сміслову утворення та сукупність ціннісних основ, які конструюють регіональну ідентичність. Дослідження стану поліетнічності та полікультурності українського соціуму, процесів «перевизначення» та «пошуку» соціокультурної ідентичності дасть змогу наблизитися до філософсько-культурологічного осмислення основних тенденцій трансформації українського «ментального простору», як в межах ХІХ – початку ХХ ст., так і в сучасних реаліях.

3. Інтелектуальний дискурс XIX – початку XX ст. у формуванні національної свідомості

Надійний спосіб зробити історію точною наукою полягає у вивченні динаміки політичного та соціокультурного життя людини із залученням того ресурсу «інформаційного магнетизму», який закладений в інтелектуальних продуктах відповідної доби. В такому контексті змінюються і методологічні координати самої історичної науки: вона створює власний інтелектуальний простір в якому узагальнюються уявлення про людське мислення, рефлексії та ментальні практики. Наукові пошуки у такому руслі спричиняють зміщення акцентів із загального на одينية, закономірного на випадкове, традиційного на особливе, буденного на виняткове. Шляхи виходу за межі лінійних схем відшукуються на всьому просторі історіографічного знання, і особливо інтенсивно – у межах «національних» історій. Нові можливості вбачаються переважно у синтезі соціальних і культурних підходів; дослідження ідентичності і ментальності певних спільнот виступає пріоритетним полем пошуку системних зв'язків і функціональної детермінації.

Не зважаючи на те, що дослідницькі ініціативи в українській історіографії переважно фокусуються навколо подієвої історії, насамперед політичної, науковий напрям, який позиціонує себе як інтелектуальна історія, цю традицію намагається розхитати. Теоретичні дискусії навколо інтелектуальних дискурсів фіксують орієнтацію на інтердисциплінарність і комбіновану дослідницьку стратегію у ключі «виклик – відповідь». Йдеться і про необхідність подолання лінійного історіографічного мислення на основі синтезу макро- та мікроаналізу, і про швидкі темпи росту корпусу регіональних й локальних досліджень. До цього ж спонукає загальносвітова тенденція до поглибленого вивчення регіональних культур та їх взаємозв'язків, формування регіонального менталітету, впливу на життя регіональних спільнот природно-географічних, соціологічних, геополітичних,

історико-культурних чинників. Складна взаємодія глобального і локального вимагає використання різних дослідницьких методів і порівняльно-історичних підходів.

Історичний досвід тим і цінний, що допомагає визначити оптимальний баланс загальнодержавних і регіональних інтересів. Об'єктивне уявлення про потенціал того чи іншого регіону, його людські та інші ресурси можна скласти лише на основі заглиблення у пласти історії. Різні стартові можливості різних територіальних утворень у соціотрансформаційних процесах – це та спадщина минулого, яка вимагає обов'язкового коригування. Але вирівнювання не можна здійснювати навмання, без розуміння всіх витоків і джерел нерівності. Історичні аналогії – сильне знаряддя узагальнення, осмислення та прогнозування, але застосовуватися воно повинне з великою обережністю.

Як вже зазначалося вище, процеси формування політичної нації та національно-державної ідентичності в Україні виявилися неймовірно ускладненими асиметрією у розвитку регіонів і амбівалентністю ціннісних, у тому числі зовнішньополітичних, орієнтацій. Проблема формування національної ідентичності і переформатування ідентифікаційних стратегій нині постає не лише як когнітивна, але й як екзистенційна, така, що прямо впливає на політичні орієнтації й самопочуття мільйонів людей. Із її безпрецедентної багатоаспектності випливає не лише складність завдань класифікації, але й утрудненість оціночних критеріїв для визначення рівнів ризикогенності на різних історичних етапах.

На історіографічних схемах, введених у науковий обіг впродовж XIX – початку XX ст., виразно позначилися особливості як регіонального світосприймання, так і своєрідної «ситуаційної етнічності», що зумовлювала світоглядні настанови того або іншого дослідника. Переважна більшість тих, хто обирав «обласництво» пріоритетним напрямом досліджень, намагалися сполучати любов до України з лояльністю по відношенню до імперських режимів (П.Магочий називав такий стиль поведінки і світосприймання ієрархією численних культурних і національних лояльностей). У конфлікті з таким еталоном поведінки опинилися прибічники «взаємо-

виключних свідомостей», які мислили за принципом «або – або», або росіянин чи поляк, або українець³⁸.

Завдяки копіткій, наполегливій праці кількох поколінь професійних істориків і ентузіастів-аматорів історія України поступово втрачала ознаки провінціалізму і вливалася у загальне русло європейського історіографічного процесу. Його розвиток ішов від своєрідного «консервативного еволюціонізму» у двох основних напрямках. Одні дослідники віддавали перевагу підходам, запозиченим з арсеналу «культурної антропології», неокантіанства, фрейдизму і ставили у центр уваги людину, її психологію й поведінку. Інші обирали економічно детерміновані моделі (часто запозичені з марксизму) і вважали головним предметом історичного дослідження виробничі відносини.

Фактографія й історіографія українського національного руху другої половини XIX – початку XX століття обчислюються десятками, якщо не сотнями наукових праць. Відповідна джерельна база теж значною мірою освоєна. Але дедалі гостріше дається взнаки потреба теоретико-методологічного осмислення (у світлі нових реалій і нових викликів) основних напрямів вітчизняної суспільно-політичної думки півторасторічної давнини, насамперед з точки зору результативності її впливу на суспільні настрої і закладених у ній прогностичних можливостей. Чи справилася вона з роллю інтелектуального генератора ідей, спроможних не лише розхитувати підвалини імперської «тюрми народів», але й закласти фундамент новітнього націє- і державотворення? Чому так важко пробивала собі шлях ідея нації як аксіологічної цінності? Чому зрештою більшовикам вдалося відновити, нехай і у значно зміненому вигляді, кількасотлітню імперську традицію привабливості «руського мира»? Пошук відповідей на ці запитання здатен вивести і на більш широкі узагальнення, що прямо стосуються реалій сьогодення.

Методологія українського націєстановлення XIX і XX ст. потребує специфічної «дослідницької оптики» і логіки осмис-

³⁸ Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 102-105.

лення. Досить легко конструювати еволюцію націй за алгоритмом біографії окремої людини – з виділенням етапів народження, зрілості, старіння, чи, зрештою, «відродження». Але сенсу у такій роботі небагато, бо логіка узагальнень цілковито залежить від осмислення напрямів соціотрансформаційної динаміки у часі і у просторі. Зміна наукових парадигм відбувається під потужним тиском нових суспільних реалій – тепер уже в розрізі не століть, а десятиліть і навіть окремих років. Неможливо, приміром, сьогодні абстрагуватися від кардинальної зміни контексту українсько-російських відносин, що матиме довготривалий вплив на всю систему історієписання в обох країнах.

Співіснування і взаємне переплетення різних дискурсів створює додаткові складності для осмислення неоднозначних ідентифікаційних процесів. Однак дискурсивний аналіз допускає високий ступінь обмеження у підборі фактів, моделює «рамку-вікно» для зосередження на певному аспекті проблеми. Якщо взяти для прикладу майже безмежну, закорінену у різних сферах знання проблему формування національної свідомості, то тут лише концентрація уваги на окремих проектах, що виходили від різних суспільних страт і політичних сил, дозволяє бодай у загальних рисах відтворити складну палітру інтелектуальних пошуків. А інтерпретаційні моделі новітніх дискурсів надають можливість побачити й відчувати, що у дискусіях кінця XIX – початку XX ст. витримало перевірку часом, а що виявилось неспівзвучним тогочасним викликам.

Поглиблений аналіз рефлексій, зіставлення різних поглядів на ту чи іншу подію чи теоретичний конструкт сприяють якщо не проясненню «підводних течій» історичного процесу, то принаймні наближенню до розуміння прихованих цілей інтерпретаторів. У такий спосіб історіографія звільняється від необхідності тримати у полі зору увесь неозорий масив досліджень на задану тему, а історичне мислення здобуває новий оціночний ресурс в руслі компаративістики, «пов'язаних» та «перехресних» історій. Історія конструювання ідентичностей – найбільш цікаве предметне поле неконвенційної, дискурсивної історії. Хоч саме поняття «ідентичність» – витвір новітнього часу, під нього легко підводяться різного

роду ідейні пошуки – як ті, що спрямовувалися на легітимацію існуючих політичних режимів, так і націлені на їх руйнування. Сьогодні кожний новий науковий проєкт з виходом у сферу національної ідентичності має у тій чи іншій формі шукати відповіді на порушену у ході розпочатої ними дискусії кардинальну проблему методологічних рамок національної історії та (і)раціональності підходів, закладених в українській версії національного наративу.

В. Венгерська запропонувала досить вдалу класифікацію створених упродовж XIX ст. «проєктів». Перший – умовно «малоросійський» – будувався на засадах імперсько-династичної лояльності на основі збереження етнічно-культурної специфіки в межах існуючої імперії, з орієнтацією на ідеї «загальноруської» єдності. Другий проєкт, доволі популярний протягом усього «довгого» століття – автономістський; його прихильники хиталися між культурно-національною та політичною автономією, однак в межах «оновленої» Російської держави, побудованої на федералістських засадах. Що ж до концепції державної самостійності, то вона в умовах XIX ст. вважалася цілком утопічною, і прихильників у неї було небагато. На той час не існувало умов не лише для її реалізації, але й для її сприйняття суспільною свідомістю. «Українське питання», разом із «польським» та «єврейським», стало для Російської імперії складним випробуванням, яке вона так і не змогла пройти³⁹.

Щоб відшукати відповідь на питання «чому так сталося», доводиться, бодай побіжно, оглянути перебіг дискусій зарубіжних і вітчизняних науковців на теми націєтворення. Хоча легко погодитися з О. Лісничуком у тому, що саме навколо поняття «нація» точиться одна з найбільш гострих і безкомпромісних, а проте малорезультативних суперечок у сенсі творення загальних конвенцій для політикуму й соціуму. Більше того, можна констатувати – як результат цих дискусій – додаткову фрагментацію комунікаційного простору, його кластеризацію. Скільки-небудь усталеної фіксації значень у

³⁹ Венгерська В. Українські проєкти та націєтворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець XVIII – початок XX століття). – Житомир, 2013. – С. 364-366.

політичній мові «нація» не набула⁴⁰. Тому доводиться знову й знову звертатися до дискусій понад сторічної давнини, щоб з'ясувати: чому самоідентифікація на національній основі доволі часто програє архаїчним концептам «всеслов'янської», «загальноруської» чи якоїсь іншої єдності?

Дуалізм українського національного руху виводиться насамперед з різновекторності у підходах до ідеї національного самовизначення. Маючи спільну стратегічну мету – національну емансипацію, різні політичні сили розуміли її по-своєму і не надто намагалися узгодити свої позиції з баченням опонентів. Доволі вагомий протестний потенціал національного руху існував у вигляді окремих ручаїв, які так і не злилися в єдиний потік боротьби за власну державність. Така роздвоєність шкодила не лише самому національному рухові – вона вносила в суспільство додаткові важелі розмежувань. Протягом усього наступного століття, попри величезні зусилля й маневри нових «централізаторів», високий рівень конфліктності в українському соціумі підтримувався й само-відтворювався.

Реструктуризація (до певної міри навіть ресемантизація) понять соціогуманітаристики, дотичних до сфери націєстановлення, відбувається на засадах збагачення понятійно-категоріального інструментарію термінами, виробленими в межах соціології, гуманітарної географії, когнітивної лінгвістики, психоісторії. Вплив постмодерністської лексики, зокрема, позначився у впровадженні у відповідні наукові дискурси понять «наратив», «постколоніальні студії», «біфуркація», «мережеві моделі», «ментальне картографування». Важливо, однак, чітко відмежовувати ці новації від притаманної дискусіям XIX ст. опори на традицію, «історичну антикварність», навіть архаїку. Ідейна обмеженість тодішнього «національного моделювання» не в останню чергу пояснювалася тим, що концепції «народності», «народного руху» погано корелювали з викликами «індустр-реальності». М. Гру-

⁴⁰ Лісничук О. Проблема ідентифікації суб'єкта національних інтересів України: дискусійна інтерпретація // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2011. – Вип. 5 (55). – С. 39.

шевський ще на рубежі XIX і XX століть зрозумів, що при-
таманний українській суспільній думці потяг до культур-
ництва (навіть у його радикально-національних версіях) не-
здатен створити ґрунт для легального українства. Молодші
покоління відвернулися від такого «українофільства», і тільки
поєднання «національного радикалізму» з соціальним чи кон-
ституційним демократизмом відкривало, бодай уможливно,
шляхи до надання вимогам українства політичного змісту⁴¹.

Дослідження української ідеї в компаративному контексті
поки що не стало домінантним напрямом в українознавстві,
хоча й перші кроки у цьому напрямі виводять на цікаві
узагальнення. У спільному баченні двох українських та
словенського дослідника, національна ідея – це не коктейль з
історичних символів, гасел, соціальних благ; це – загальна
мета й довгострокова стратегія розвитку суспільства. Полі-
тична ідея – спосіб впровадження національної ідеї у життя.
За умов існування у XIX ст. полінаціональних державних
утворень майже по всій Європі національна ідея бездер-
жавного народу вступає у суперечність із національно-
державницькою ідеєю метропольної нації. Утім, фактор полі-
етнічності прискорював зародження націоналізму, тож на-
ціональна ідея спочатку з'явилася в обличчі панславізму,
південнославізму, неославізму. Після розпаду внаслідок вій-
ни централізованих імперій бездержавні нації, у тому числі й
українська, одна за другою проголошували свою держав-
ність. Але український народ підійшов до революції 1917 р.
непідготовленим. Для більшості населення соціальний ас-
пект переважав національно-визвольний, і на цьому вправно
спекулювали російські більшовики. І все ж творення укра-
їнської і, приміром, словенської націй, незалежно від трива-
лості, інтенсивності, конкретних історичних обставин, відбу-
валося за спільним для всіх європейських націй сценарієм.
Українська специфіка полягала хіба що у формах реалізації⁴².

⁴¹ Грушевський М. Рух політичної і суспільної української думки в XIX столітті // Твори у 50 т. – Т. 1. – С. 403-404.

⁴² Мальшина К.В., Сінкевич Є.Г., Перовшек Г.О. Українська та словенська національні ідеї у XX ст.: порівняльний аналіз // Український історичний журнал. – 2015. – № 4. – С. 127-138.

Можна погодитися з висновком Т. Горбань щодо провідної тенденції у розвитку етнічної самосвідомості українців в імперську добу – цей рівень знижувався. Причини цього явища були різні, але головним був доволі низький етнічний бар'єр і майже повна відсутність релігійно-конфесійного, принаймні у частини українського етносу. Асиміляційні процеси мають шанси на успіх там, де існує фактор сприяння їм з боку залежної спільноти. «Малоросів» стимулювали до такої підтримки (аж до сприйняття імперії як власної батьківщини і підкресленого «вірнопідданства») певні, цілком реальні, моральні та матеріальні «дивіденди» від влади, а також тяжіння до «імперського блиску», «комплексу престижності», створюваного належністю до «високої» культури державної нації. Оскільки ані російська, ані українська нація на той час остаточно ще не сформувалися, на рівні масової свідомості українці фактично не відокремлювали себе від росіян – домінувала ідея спільного православ'я і загальноруської єдності. Якщо релігія в українсько-польських відносинах була виразним чинником розмежування, то в українсько-російських відносинах такої демаркаційної лінії не існувало⁴³.

Над питанням про те, чому значна частина української молоді опинилася у стані «роздвоєння» чи відкрито переходила у «російський табір», розмірковували всі провідні вітчизняні інтелектуали. С. Єфремов образно порівнював «вузол» українського питання з конкуренцією панського піаніно із українською сопілкою. Сопілка часто не піддавалася впливу чужого піаніно, але зрештою останнє перемагало, і винуватити у цьому можна було «лише божевільну історію нашу»⁴⁴. Леся Українка переконливо доводила, що далеко не всіх українців доречно звинувачувати у холопстві перед Москвою – «не такому вже й «бездонному», бо на дні його був звичайний мул схиблених інтересів національних, партій-

⁴³ Горбань Т. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця XIX – першої чверті XX століть. – К., 2010. – С. 251-255.

⁴⁴ Єфремов С. Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії. – К., 2002. – С. 25.

них, особистих»⁴⁵. Зрештою, доводиться рахуватися і з тим, що проблема усвідомленого вибору на користь «українства» чи «малоросійства» гостро постала в кінці XIX ст. лише перед елітними верствами суспільства.

Можливо розібратися у цих складних питаннях допоможе усвідомлення умовної схеми періодизації розвитку процесів націєстановлення другої половини XIX – початку XX століття з акцентом на відмінностях у світосприйманні різних суспільних страт і їхньої репрезентації в побудовах окремих інтелектуалів. Перший етап (40–50 рр. XIX ст.) можна охарактеризувати як такий, що ще цілком перебував у руслі лояльного до влади малоросійства. Головна ознака «малоросійського» дискурсу – трактування української історії у руслі «обласництва» – як частини «спільноруського цілого». Водночас йшов напружений пошук шляхів відмежування від нав'язаного полонізму, а також усвідомлення відмінностей українського світосприймання порівняно з російським. Створений на такому ґрунті публіцистичний маніфест – «Книга буття українського народу» – містить концентрований вираз національної ідеї у її тогочасному розумінні, прокламується також доволі невиразне бачення федералістичної традиції як оптимальної територіальної організації «слов'янського світу». Саме ця, на той час ще доволі аморфна ідея багато в чому визначила майбутні політичні пошуки вітчизняного суспільного ідеалу. Проте головні зусилля науковців, переважно істориків, фокусуються на своєрідній «просторовій ідентифікації» території, яку вони вважають українською. Робляться спроби створення інфраструктури наукових пошуків у вигляді наукових товариств, а також відповідного науково-методичного забезпечення стихійно виникаючого народознавства. Політичні завдання цієї роботи проглядаються ще невиразно, але наявними є спроби створення «історичної української ідеології» шляхом опори історичного знання на фольклорну традицію, звичаєве право тощо. Симптоматичною у цьому плані була поява самоназви «українці» у «Книзі буття українського народу».

⁴⁵ Українка Леся. Твори в 10 т. – Т. 8. – К., 1965. – С. 241.

На другому етапі (60 – перша половина 70-х рр. XIX ст.) на ґрунті зрощення академічного культурництва з громадівським рухом відбувається оформлення українофільства як напряму думок і політичної течії. Притаманне йому «народолюбство» зближує українофілів з російськими народниками, але в ідеології цих двох течій проглядаються істотні відмінності. У науковій сфері спостерігається своєрідний бум етнографічних досліджень, спрямованих на обґрунтування самодостатності українства. Поряд зі значною мірою аполітичними науковими товариствами історичного профілю з'являються наукові установи з більш-менш чітко вираженим національним забарвленням.

Третій етап (70–80 рр. XIX ст.) – це період осмислення українською суспільною думкою, переважно в особі М. Драгоманова, політичних концепцій європейського лібералізму й соціального демократизму і екстраполяції їх на українські реалії. Відбувається витіснення «всеслов'янської» міфотворчості декларуванням всеєвропейських і навіть загальнолюдських цінностей; критерії «єдинокровності» поступаються місцем захисту прав людини. У кінці 80-х рр. М. Драгоманов запропонував громадівцям власну версію політичної програми, в якій національна ідея набула вигляду своєрідної федеральної демократії. Під це надто широке поняття підводяться і ідеї припинення протистояння православних і католиків, і мотиви мінімізації етноконфліктності, і завдання створення Всеслов'янської радикальної партії. Що ж до власне національної ідеї, то на цьому етапі спостерігається виразне розмежування ідеологів українського націоналізму, з одного боку, на прибічників «етнічної чистоти» і «взаємовиключних лояльностей» та більш поміркованих прихильників гібридних самоідентифікацій, а з другого – на тих, хто залишався на ґрунті федералістської традиції, і тих, хто під впливом австромарксизму відшукував нові поля «слов'янської гравітації».

З іменем М. Грушевського пов'язаний четвертий період у розвитку національної ідеї (90-і рр. XIX і початок XX ст.). Майже одночасно ним була розроблена нова схема української історії, докорінно відмінна від російської, і конституційний проект, базований на концепції національно-

територіальної організації як засобу пом'якшення соціальної напруги в суспільстві. З'явилися й перші проекти, ґрунтовані на ідеї «самостійної України» і об'єднання її частин на підвалинах соборності. З перенесенням центру українського руху у Галичину там з'являються суттєві трансформації української ідеї у руслі австромарксизму, формується «новий центр національної гравітації» (Д. Донцов). Що ж до тих представників української соціал-демократії, які лишилися в Російській імперії, то вони у пошуках своєї ідейної ніші перебували під виразним впливом РСДРП, хоч і активно полемізували з її ідеологами.

На умовних «академічному» й «культурницькому» етапах суспільна думка існувала у розрідженому просторі інтелектуальних мереж. Комунікаційні зв'язки за потреби вибудовувалися по лінії особистих контактів гуртків, наукових товариств і мінімальною мірою залежали від стану масової суспільної свідомості. Простіше кажучи, вони не потребували перевірки практикою і тому могли обходитися без зворотнього зв'язку з «низами». Зі вступом національного руху у політичну стадію ситуація докорінно змінилася. Інтелектуали мусили дбати про соціальну опору, але повсюдно наштовхувалися або на нерозуміння, або на несприйняття «кабінетних» теоретичних конструкцій. Національна ідея у своєму зародковому вигляді була доволі абстрактною і на фоні загострення соціальних суперечностей не сприймалася як пріоритетна на масовому рівні. Коли ж із оформленням політичних партій її носіям довелося не лише боротися з імперським спротивом, але й долати внутрішні незгоди й чвари, усі консолідаційні зусилля наштовхувалися на глуху стіну.

Будь-яка подоба моделі громадянського суспільства не мала шансів бодай на короткочасне існування у складному калейдоскопі зіткнення інтересів та амбіцій політиків на фоні нерозвинутої свідомості найчисельнішої суспільної верстви – селянства. Розмитість ідентифікаційних параметрів тут створювалася самим фактом відсутності якісної освіти, асиміляційним тиском, а головне – таким рівнем зубожіння, за яким чергування більш-менш благополучних і «голодних» років стало нормою. Народницька ідеологія і в її загально-

російському, і в специфічно українському варіанті хибувала на недооцінку справжнього стану речей і тому виявилася з самого початку ущербною. Державницька ж, яка в Україні пробивала собі дорогу як її антипод, не мала належної соціальної опори внаслідок відсутності впливового прошарку забезпеченого життєвими благами «середнього класу». За таких умов інтелектуали були приречені на безплідний пошук консолідаційних важелів, який на практиці обертався чварами, розколами, «зведенням рахунків».

Домінуючі в українських етнічних верствах уявлення про «безбуржуазність» української нації змушували ідеологів національного руху апелювати переважно до селянства і намагатися відповідати на соціальні запити цього уявного «народу». Але оскільки малоосвічена і не охоплена організованим політичним впливом селянська маса у мирний час мляво відгукувалася на пропаганду українських пріоритетів і федералістських ідей, утворений у такий спосіб «вакуум нерозуміння» робив їхні зусилля малоефективними. Водночас опозиційно настроєні до влади представники «середнього класу», включно з нечисленною буржуазією українського етнічного походження, віддавали перевагу у своїх симпатіях російським радикалам, потрапивши невдовзі у цупкі обійми більшовицьких ідеологів. І. Колесник порушує у цьому зв'язку проблему соціально-просторової ідентифікації української культури з акцентом на прикордонності й маргінальному становищі України між слов'яно-православним та латино-католицьким світом. Формування одномірних культурологічних дефініцій було за таких умов практично неможливим; двокультурність, закладена у генетичному коді й способі життя, проявлялася доволі часто у несподіваних ситуаціях. Ефект своєрідного роздвоєння виявлявся не лише в культурі, але й у ментальних настановах та поведінкових стереотипах⁴⁶. Звідси – ефект «двоцивілізованості», «дволюальності», «подвійної ідентичності».

Наукові і культурні рефлексії навколо формування національної ідентичності не могли не відображати стан нестійкої

⁴⁶ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013. – С. 175-186.

рівноваги у суспільних настроях. В теорії ідея єдності базувалася на спогадах про давньоруську державність і виборений у ході Національної революції XVII століття алгоритм апологетизації козащини. Але на поведінковому рівні дедалі виразніше давали про себе знати особливості світосприймання, лояльності, реакції на утиски. За класифікацією М. Грушевського, у політичному просторі підросійської України в одному таборі опинилися три сили: «обрусителі офіційні», «неофіційні централісти» й «свої українофіли, виховані на ідеях книжності»⁴⁷. Але зосередження українофілів на антикварних інтересах і пошук місцевих особливостей провокували політичну пасивність та соціально-психологічну індиферентність. Українське суспільство на Сході ще не витворило своєї власної фізіономії, не емансипувалося від російського життя; російським українцям бракувало індивідуальності.

Незгоди, чвари в українському русі, неприязні особисті стосунки між його корифеями – модна тема наукових і особливо публіцистичних дискурсів. При цьому зазвичай ігнорується об'єктивна складність завдань, що стояли перед його речниками в умовах царської «тюрми народів». Шляхи бодай якихось реальних зрушень в національному питанні до революції 1905–1907 років взагалі не проглядалися, тому природним для Наддніпрянщини став тип українця, який, за І. Лисяком-Рудницьким, в одній кишені тримав «Комуністичний маніфест», а в другій – шевченків «Кобзар». Революція, щоправда, якоюсь мірою легалізувала прокламування автономістських ідей. В резолюції II з'їзду УСДРП «З національного питання» не лише декларувалася як загальна мета партії боротьба «за рівні права всіх націй на вільне існування і вільний розвиток» аж до права «на політичне і культурне самоопреділення», але й містилася вимога автономії України з окремим сеймом, «законодавчим» в українських справах⁴⁸.

⁴⁷ Грушевський М. З новорічних думок // Твори у 50 т. – Т. 2. – Львів, 2005. – С. 119.

⁴⁸ Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси. – К., 2012. – С. 63-64.

Але за умов столипінської реакції, що невдовзі настала, такі вимоги могли існувати лише у сфері добрих побажань.

Домінування емоційності над політичною волею – якість, яка дала підставу В. Липинському говорити про «недержавність» як специфічну українську хворобу. «Держави ми не маємо тому, що ми не уміємо самі в собі хотіння своєї власної держави розвинути, його в цілім нашім громадянстві розбудити і це хотіння, відповідним методом його організації, своїми власними місцевими силами здійснити»⁴⁹. Тут особливо важливим уявляється наголошування на «методах організації». Саме механізмів організації, підпорядкованих завданням здобуття державності, українцям не вистачало більшою мірою, ніж абстрактного «хотіння». А коли такі механізми у вигляді політичних партій нарешті почали з'являтися, на перший план вийшли не пошуки консенсусу, а з'ясування стосунків.

Як показала І. Кресіна, в національній свідомості можна виділити три основні компоненти: пізнавальний, емоційно-ціннісний і регулятивний. І якщо пізнавальний та емоційно-ціннісний компоненти загалом забезпечуються відповідним спрямуванням інформації, регулятивний компонент «спрацьовує» лише там, де досягається узгодження зміни ціннісних орієнтацій з кореляцією поведінки. Історична свідомість здатна активізуватися під впливом зовнішніх чинників (територіальних претензій сусідів, приміром). Наукова інформація зазвичай сприймається спільнотою у межах «обрію сподівань». На цьому полі історія співіснує з традицією, а це означає, що несправджені очікування діють як подразливий чинник. Традицію не можна створити штучно, тим більше замінити рефлексією. Якщо ж вона не є відображенням глибинних шарів національного несвідомого, традиціоналізм неминуче обертається ірраціоналізмом⁵⁰. В українському випадку, власне, так і сталося: свідомо обрані апеляції інтелектуалів до традиції не мали належного резонансу у гли-

⁴⁹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – К.–Філадельфія, 1995. – С. 418.

⁵⁰ Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітичний аналіз. – К., 1998. – С. 229-231.

бинних шарах масової свідомості і тому далеко не завжди досягали планованого ефекту. Зрештою український національний ідеал завжди мав присмак утопії; створені у такому контексті ідеальні суспільства не підлягають практичній реалізації. Цим насамперед і пояснюється відсутність (як у минулому, так і на сучасному етапі) узгоджених моделей суспільного розвитку, брак прийнятних альтернатив, чітко окреслених соціокультурних детермінант. Висока енергетична напруга національного несвідомого створює варіанти дихотомій раціонального та ірраціонального, які не піддаються розв'язанню у конкретному історичному контексті.

Зрозуміло, що слабкість українського руху і елементи розбрату, які у ньому постійно спостерігалися, були насамперед наслідком шаленого імперського тиску і репресивної політики щодо українських діячів. «Ніхто не забороняє малоросам, – зазначалося у статті «Московских ведомостей», – грати на бандурі, танцювати гопака, їсти пампушки й галушки. Але створювати з усього цього якусь національну мову й національну культуру, це вже означає сіяти політичний сепаратизм і протиприродний федералізм на єдиній російській землі». Показовий факт: за брошуру «Національна і територіальна ознака в автономії», в якій обережно висловлювалася ідея децентралізації імперії, прихильний до українства поляк І. Бодуен де Куртене був притягнутий до карної відповідальності і засуджений до 2 років ув'язнення⁵¹. Можна згадати для прикладу й секретний донос полтавського губернатора Багговута міністру внутрішніх справ – для боротьби з «небезпечною і нищівною діяльністю мазепинського табору» у ньому пропонувалося 17 заходів, починаючи від надання вчительських, інспекторських, священницьких посад «лише одним великоросам» до створення такої «правдивої історії малоросійського народу», в якій центральним контрапунктом була б ідея: «ніколи ніякого українського народу не було»⁵².

⁵¹ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. III. – Варшава, 1934. – С. 248, 278.

⁵² Секретный донос полтавского губернатора Багговута министру внутренних дел об украинском движении и мерах борьбы с ним. – Полтава, 1917.

Те, що українська національна парадигма зародилася як суто етнічна, мало, за В. Масненком, свої пояснення: своєрідність соціальної структури суспільства обмежувала можливості формування національної ідеології на ґрунті співгромадянства, чим було значною мірою зумовлене тривале домінування в історіографії народницького напрямку. Етно-центристський підхід доволі швидко себе вичерпав. Однак вихід на ідею державності потребував часу. А на заваді плюралізму ідеологій стояли не лише революційні катаклізми початку ХХ століття, але й домінуючі телеологічні підходи в історієписанні. Все це «приводило до деформації історичної пам'яті українців, заважало їм стати самими собою, усвідомити себе окремою нацією»⁵³.

У баченні Я. Грицака, шанси національної інтелігенції змобілізувати селян-співвітчизників, вживаючи лише національні лозунги, були незначні⁵⁴. А проте державницький дискурс в Україні від часу своєї появи наприкінці ХІХ століття виразно протистояв ідеї великодержавності в її цивілізаційно-месіаністському трактуванні. Ознаки своєрідного ідеалізму у ньому простежуються на всіх рівнях, починаючи від оцінки спадщини Київської Русі і кінчаючи обґрунтуванням моделей децентралізації обох імперій, принципів національної самоорганізації й самоуправління. Інерційність теоретичного мислення разом з помітним тиском марксистських ідей пріоритету класової боротьби на «лівий» спектр суспільної думки зумовили крайню слабкість і нереалістичність національних проєктів, що надихалися ідеєю «самостійної України». Неготовність прихильників ідеї самостійництва до активних спільних дій зумовила їхню поразку в ході Української революції 1917–1920 років.

Високий градус напруги ідентифікаційних суперечностей у будь-якому соціумі створюють відмінні ціннісно-сміслові уподобання різних страт, які зазвичай посилюються діями провладних і опозиційних політиків, ідеологічними настано-

⁵³ Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). – Київ–Черкаси, 2001. – С. 406–408.

⁵⁴ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К., 2004. – С. 55.

вами, маніпулятивними технологіями. У ситуації другої половини XIX – початку XX століття в обох ареалах проживання українського населення – Російській та Австро-Угорській імперіях – ці суперечності досягли таких критичних значень, які давали підставу говорити про масові патології у суспільних настроях. Спектр ідентитетів невпинно розширювався за рахунок нагромадження тривожних очікувань неминучого воєнного конфлікту двох потужних політичних блоків, появи на політичній сцені нових акторів – партій і громадських об'єднань, урізноманітнення ідеологічних засобів впливу на свідомість. У нешироких колах інтелектуалів пошуки виходу з такого стану зазвичай оберталися «втечею» у світ марень, сумнівних задоволень, але доволі часто шлях собі пробивали зрілі зразки політичного проектування. За українських умов цінність останніх принаймні подвоювалася тим, що політичні проекти будь-якої якості зустрічали запеклий імперський спротив вже внаслідок своєї «українськості», яка в урядовому баченні однозначно асоціювалася з сепаратизмом.

Варто розуміти, що реалістичні, національно значущі суспільні проекти не народжуються в атмосфері суспільного сум'яття, гострого ідейного протиборства, міжнародних чвар, зведення особистих рахунків. Національний рух втрачає мотиваційні важелі, якщо стикається з гостро відмінним баченням соціальних пріоритетів і протилежними зовнішньополітичними орієнтаціями. Вибудова політичної нації зі спільним баченням суспільних цінностей – єдино надійна запорука успішності процесів самоорганізації й державотворення. Т. Горбань, безумовно, має рацію, наголошуючи на тому, що, за незначними винятками, адепти ідеї українського національного самовизначення упродовж тривалого часу не розглядали самовизначення як державно-політичне відокремлення України від Росії. Суть «українського питання» вони вбачали не в політичному сепаратизмі, а в необхідності радикальних змін у національній політиці влади⁵⁵. Чи варто

⁵⁵ Горбань Т. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця XIX – першої чверті XX століть. – С. 368.

на цій підставі закидати ідеологам українського руху кінця XIX ст. необачність, нерозуміння ситуації? Гадаємо, що ні – адже як відповідальні політики вони виходили з реальних умов і досяжних на той час перспектив. Коли М. Драгоманов обстоював федералістський вибір і необхідність «синтетичної» програми українського руху, він виходив насамперед із того, що до ідеї федералізму «пристане завше багато людей із других країв» і що саме вона значно більшою мірою, ніж національна, «здатна примирити сварки». Розширення соціальної бази і створення привабливого образу українського руху у світі було однією з його першочергових завдань, і М. Драгоманов це прекрасно розумів. Як, до речі, і те, що надмірний радикалізм з сепаратистським змістом не міг не стати потужним подразником для всіх «гонителів українства»⁵⁶.

Історична традиція в цих умовах відігравала роль катализатора процесів національного самоусвідомлення. Це засвідчила «История русов» – напівісторичний, напівпубліцистичний твір, який, хоч і був опублікований лише через півстоліття після створення, справив неабиякий вплив на світогляд Т. Шевченка, М. Гоголя і багатьох інших представників тогочасної демократичної думки. М. Грушевський називав «Историю русов» золотою книгою тодішнього українського суспільства, а її вихід у світ «патріотичним подвигом з боку видавця»⁵⁷. Не можна недооцінювати і вплив на суспільну думку України новітніх концепцій нації, основоположником яких вважають німецького філософа Й. Гердера. Тому осмислення нових реалій українського буття в історичній думці відбувалося в руслі пошуків «будівельних блоків» національної ідентичності. За словами О. Субтельного, «шлях до національної свідомості був вимощений книгами», а «в авангарді будівництва нації як серед українців, так і серед інших народів стояли історики»⁵⁸.

⁵⁶ Драгоманов М. Вибране. – К., 1991. – С. 326-336.

⁵⁷ Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства. – Твори у 50 т. – Т. 8. – Львів, 2007. – С. 229-240.

⁵⁸ Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 203.

4. Конструювання української ідентичності: регіональний вимір

Утвердження національної ідеї є наслідком історичного розвитку та комплексної дії величезної кількості різноманітних факторів. Вона не існує поза історичним часом, не вічна і не народжується в одну мить. А народившись, живе складним життям, чутливо реагуючи на суспільні зміни, часом навіть на незначні, ледве помітні зміни. Першооснова української національної ідеї полягає у розвитку історичної думки, процес її генези та еволюції виявився довготривалим і суперечливим внаслідок непростого історичного долі українського народу та численних перешкод на шляху формування національної самосвідомості. Компаративний потенціал історичної науки в осмисленні національної ідентичності суттєво розширюється за рахунок застосування регіональних підходів та зрізів, які є більш наближеними, порівняно із загальноукраїнськими, і до об'єкта вивчення, і до суб'єктів дослідницького процесу. Історіографічні концепції XIX – початку XX ст. виразно позначалися домінуванням регіональних сюжетів, пов'язаних із специфікою просторового світосприймання та своєрідною «ситуаційною етнічністю», що зумовлювала світоглядні настанови того або іншого дослідника. Якщо сумарно оцінювати здобутки столітньої праці кількох поколінь істориків, що присвятили своє життя переважно вивченню регіоналізації України, слід насамперед звернути увагу на величезну емпіричну базу даних, вилучених з розпошених архівів, у тому числі родинних, з народних переказів і етнографічних джерел. Заглиблення в емпірику і повага до факту в українській історіографії допомогли їй уникнути жорсткої формалізації і догматизму, на які виразно хибувала офіційна наука обох імперій та держав-наступниць. Обробка та публікація величезного актового та іншого документального матеріалу вже сама по собі була науковим подвигом, якщо мати на увазі обмаль сил і коштів, постійні переслідування й звинувачення. Але ж значно більше важило те, що

українська історична наука продукувала на цьому фундаменті такі масштабні праці, якою стала, зокрема, багатотомна «Історія України-Руси» М. Грушевського та формувала концептуальні засади Українського проекту.

В основу Українського проекту, побудованому на концепті комплексного бачення ідентичності нації, поряд з іншими, закладалася й ідея репрезентації українського простору у вигляді «ментальної мапи», «закріплення» за етносом відповідного територіального обширу. Завдяки зусиллям М. Грушевського відбулася його історична «приватизація», яка спричинила посилення артикуляції питань політичного самовизначення українського народу. Як свідчить історичний досвід, ідентичності зазвичай формуються у конфліктному просторі, за умов відсутності єдиної системи смислів, ускладненої зіткненням політичних орієнтацій. Саме органічно притаманна цьому процесу конфліктність дає змогу фіксувати наявність контридентичностей спочатку у дискурсивному полі, а потім і у реальному зіткненні протилежних ідентифікаційних практик. Насамперед це стосується конфліктів з різнопорядковими суб'єктами, а саме таким був конфлікт українського етносу з владними структурами Російської імперії.

В сучасних умовах актуалізація інтересу до проблеми національної ідентичності значно посилена реаліями розв'язаної Росією війни проти України. Ідеологія як система ідей, теорій і поглядів не тільки репрезентує можливість виявляти сутність, причини та наслідки будь-якої війни, характеризувати культурно-цивілізаційну приналежність певних соціальних сил, але й здатна здійснювати безпосередній вплив на перебіг війн та конфліктів. Роль ідеології у сучасній війні небачено зростає внаслідок наявності гібридних механізмів впливу на суспільну свідомість та стрімкого формування інформаційного простору. Лише достовірне історичне знання створює надійні бар'єри для перетворення минулого на арену політичних спекуляцій та маніпулятивних технологій, які так активно використовує наш північний сусід. А завдання науковців полягає у тому щоб застерегти суспільство від повторення помилок минулого.

Регіональний вимір історичної науки виявився дуже плідним не тільки для прояснення особливостей її розвитку, але й для розуміння своєрідності культурної ідентичності, яка у своїй основі є регіональною. Йдеться, насамперед, про специфічні особливості ментальності, які виникають під впливом географічних, економічних, політичних умов і згодом перетворюються у стійку домінанту світосприймання і ціннісних орієнтацій. Щодо України такий підхід передбачав передовсім відмежування національної історії від історії Росії, Польщі та Австро-Угорщини. Коли у XVIII ст. українська історіографія почала виокремлюватися з російської, вона лишалася проблемною до того часу, поки у контексті процесів національного відродження не усвідомила себе як регіональна і водночас як локальний вимір загального історіографічного процесу.

Бездержавність та розчленованість України спричинили крайню політизацію історичного думання та жорстку конкуренцію трьох схем історичного процесу на її терені – росієцентричну, польськоцентричну і специфічну українську. Історична думка не могла лишатися осторонь процесів національного відродження і стимулювала їх. З другого боку, політичні устремління держав-метрополій зводилися до цілковитої асиміляції українців, заперечення існування окремого українського народу і заборон застосування назви «Україна». Складність виокремлення української історії із загальноросійської зумовлювалася ще й тим, що індиферентне спочатку ставлення російської офіційної науки до романтично-народницьких зацікавлень харківської і київської наукових шкіл змінилося на упереджене і навіть вороже після появи федералістських мотивів у програмі Кирило-Мефодіївського братства і хлопоманських настроїв серед польської шляхти. Якщо у першій половині XIX ст. російський уряд заохочував дослідження специфіки Правобережної України (з утилітарною метою доведення споконвічної «російськості» цього краю), то у другій половині століття всякий особливий погляд на регіони Малоросії відкидався з порога. Відмежування української історіографії від «общерусских» схем відбувалося в обстановці шаленого політичного й

ідеологічного тиску, репресій, цензурних заборон⁵⁹. Незважаючи на це місцеві історичні школи, насамперед ті, які очолював М. Грушевський, наполегливо утверджували ідеї самодостатності українського історичного процесу та впливу історичної пам'яті на процеси націєтворення. Саме історична пам'ять є тим генетичним кодом, розшифрування якого обумовлює переосмислення минулих подій та досвіду з метою конструювання національної ідентичності. Як слушно зазначає І. Гирич, «нація у вузькому значенні слова – це люди, які мають одну колективну пам'ять про своє минуле»⁶⁰.

Формування окремої самоідентичності українців виявилось тривалим та складним, початковий етап його проглядається саме на рубежі XIX і XX ст. Це був той час, коли представники української історичної думки почали шукати відповіді на питання: коли і як українська нація почала репрезентуватися як «уявлена спільнота», у якому руслі ішов процес перетворення цієї спільноти з етнічної на політичну? Осмислення того нового стану, в якому опинився український етнос в XIX ст., стало пріоритетним завданням новонародженої української історіографії. Проте інтерес до української історії живили не тільки ностальгічні настрої, був він і суто прагматичним, оскільки нащадкам козацької старшини доводилося обґрунтовувати своє право на дворянські титули.

Основи дослідження історії українського козацтва закладалися, починаючи з останньої чверті XVII ст. в рамках романтичної традиції в українському історієписанні і були пов'язані з посиленням інтересу козацької старшини до минулщини. Однак першим, хто поставив дослідження історії українського козацтва на наукову основу, був А. Скальковський. У передмові до книги «История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского», яка вперше побачила світ 1841 р., вчений зазначав: «Досі ніхто не підозрював існування письмових актів у запорожців: одні вважали їх гайда-

⁵⁹ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів. Відп. ред. Г. Борjak. – К., 2013.

⁶⁰ Гирич І. Українська історія: через ідентичність до держави. – К., 2021. – С. 8.

маками, малоросійськими козаками-втікачами; другі – людьми хоробрими в бою проти ворогів, одначе варварами жорстокими, майже дикими, невірними в слові, безграмотними невігласами. Тепер, коли віднайдені мною запорозькі документи подають нам дипломатичне, церковне, військове, судове, торговельне, адміністративне і навіть приватне листування запорожців, думка про них має змінитися». А. Скальковський розглядав запорозьке низове військо як окрему громаду, яка ніколи не була частиною Гетьманщини або Малої Росії, і підпорядковувалося гетьманському управлінню тільки в останню пору свого існування. Він докладно характеризує внутрішню структуру запорозького війська і управління ним, громадське господарство, торгівлю, побут, писемність, судочинство, церковний устрій. Основна місія Січі, на думку А. Скальковського, – у боротьбі проти турків і татар в ім'я утвердження православ'я на Сході. Цій меті був підпорядкований увесь уклад життя козаків. Причини її занепаду він вбачав, поміж іншим, у незгодах, які роздирали Січ зсередини. «Безначальність і непокора все більше й більше гніздилися по куренях, виявлялися на сходках й загрожували громаді остаточним руйнуванням»⁶¹.

Неоціненний вклад у дослідження історії запорозького козацтва внесений працями М. Костомарова. Широко відомий як автор блискучих за змістом і формою історичних розвідок на теми української і російської історії, М. Костомаров трохи недооцінювався як оригінальний мислитель, як один з основоположників народознавства⁶². Новизна історіософської концепції М. Костомарова полягала у протиставленні історико-психологічного і народознавчого підходів такому розумінню історичного процесу, в якому у фокусі перебували лише події політичної історії. Великий інтерес до історії української козацької держави якраз і був викликаний свідомим прагненням з'єднати, сполучити історичну науку з народознавством, які до М. Костомарова існували ніби у па-

⁶¹ Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 18-19, 76-77, 443.

⁶² Ясь О.В. Багатоликий Микола Костомаров: До 200-річчя від дня народження Миколи Костомарова. – К., 2018.

ралельних руслах, слабо взаємодіючи між собою. У полеміці з виразно москвоцентристським напрямом офіційної російської історіографії викристалізовувалася запропонована М. Костомаровим вісь протистояння двох сил – народної, вічової і єдинодержавної. З утворенням Російської централізованої держави відкривається період «Русі єдинодержавної», що прийшов на зміну «Русі удільно-вічовій». Проте, вважає вчений, демократичні начала Русі не загинули, а втілилися в рисах народної південноросійської історії. «Південноросійська», або «малоросійська», народність лишається носієм тих «федеративних начал», які домінували в історії Київської Русі.

Відмінність у розвитку «двох руських народностей» М. Костомаров виводить із різниці у психологічному складі великоруса і південноруса. У психічному складі великоруса, вважає він, домінує прагнення «дати міцність і формальність єдності своєї землі», а звідси і готовність скоритися, сприйняти «єдиновладдя». Що ж до південноруса, то він втілює дух свободи, схильність до «невизначеності форм» і до анархії. «У натурі південноросійській не було нічого, що силувало, нівелювало, не було політики, не було холодного розрахунку, твердості на шляху до означеної мети». Звідси виводиться феномен українського козацтва, генетично пов'язаного з «староруськими вічовими началами». М. Костомаров зовсім не ідеалізує «південноруське плем'я» і козацьку державність, як це може здатися на перший погляд. Навпаки, він виводить із «вільної стихії», якій безмірно відданий українець, і руйнування суспільних зв'язків, і «вир прагнень, що обертали білячим колесом народне історичне життя». Український народ, вважає він, не мав достатнього політичного виховання «щоб виграти свій процес в історії і на самотніх началах організувати струнку громадянську цілісність». Підґрунтя трагедії, що спіткала українську козацьку державність, М. Костомаров вбачає в тому, що незважаючи на єдність віри і походження, «в суспільних поняттях історія залишила на двох наших народностях свої сліди і встановила в них поняття абсолютно протилежні»⁶³.

⁶³ Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – Кн. 1. – Т. 1-3. – Санкт-Петербург, 1903. – С. 40-60, 720.

У протиставленні «двох руських начал» і «двох руських народностей» М. Костомарову не вдалося уникнути певних крайнощів і перебільшень. Але в його схемі російсько-українських відносин було схоплено головне: відмінність у ментальності росіян і українців, чим значною мірою був зумовлений драматизм української історії. Як би не ставитися до історіософських узагальнень М. Костомарова, не можна не віддати належне його прагненню розглядати Україну як специфічний регіон, який вимагає системного вивчення. Вчений не тільки обґрунтував право українців на власну, окрему від загальноросійської, історію, але й звернув увагу на землю як територіальну одиницю, що раніше жила своїм власним, незалежним життям і надалі виявляла себе «відмінними змаганнями в спільнім державнім устрою»⁶⁴.

М. Костомаров спростував думку А. Скальковського про те, що Січ була заснована феодалами. Перші січовики, вважав він, це козацька сірома, бідняки, колишні селяни-втікачі. Проте погляд А. Скальковського на Січ як на своєрідне військово-чернече братство М. Костомаров загалом поділяв. Основними рисами козацької військової організації на його думку, були «простота життя, готовність до всякої небезпеки, благочестя, повне братство між собою і повна послухність волі начальства»⁶⁵. Компромісну позицію в питанні заснування Січі зайняв В. Антонович. Козацтво і Запорізька Січ, вважав він, виникли в результаті спільних зусиль народу й «освіченого класу» суспільства, своєрідного «національного єднання». Але невдовзі цей потенціал єднання був, на думку В. Антоновича, втрачений⁶⁶.

Заслугу В. Антоновича становить уведення в науковий обіг величезної кількості документів з історії українського козацтва – зокрема, у тих 15 томах «Архива Юго-Западной России», які вийшли за його редакцією. Вченим закладалася

⁶⁴ Грушевський О. До статті Костомарова про федеративний лад старої Русі // Україна. – 1928. – № 3. – С. 50-57.

⁶⁵ Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – Кн. 4. – Т. 9-11. – Санкт-Петербург, 1904. – С. 19.

⁶⁶ Антонович В. Исследования о гайдамаках по актам 1700–1768 гг. – К., 1876. – С. 5.

традиція порівняльного (в регіональному розрізі) дослідження колонізаційних процесів і їх впливу на суспільне життя. У полеміці з польськими істориками, які навперебій вихваляли заслуги польської шляхти у колонізації України, він доводив, що колонізаційні процеси успішніше розвивалися там, куди не досягали «ні пани з жалуваними грамотами на землі, ні їхні підстарости з нагаями». «Один і той самий народ, в один і той самий час і за однакового рівня розвитку заселяв дві суміжні області; в одній з них колонізація рухалася за участі польської шляхти і призвела до кривавого зіткнення; в іншій, за відсутності шляхти, зразу встановилися правильні форми громадянського життя, і, розвиваючись без усяких потрясінь, через півтора століття привели до відкриття першого на півдні Росії університету»⁶⁷.

Природно, що саме особливості козацької самоорганізації опинилися серед проблем, на які імперіями в різні часи накладалися ідеологічні «табу». Навіть публікація джерел з історії козацтва розглядалася як справа, здатна живити «крамолу сепаратизму». Тому люди, які обирали предметом своїх наукових зацікавлень історію запорозького козацтва, свідомо ставали на шлях подвижництва. Одним з перших, хто не побоявся поставити під удар власну наукову кар'єру заради повного і всебічного відтворення історіїлюбих його серцю запорожців, був Д. Яворницький. З-поміж 200 наукових праць, що становлять його творчий доробок, переважна більшість присвячена історичному феномену козацтва, його витокам, організації суспільно-політичного і соціального життя, воєнним операціям, побуту, звичаям. Це не був лише результат кабінетних вправ: за власними словами Д. Яворницького, перш ніж взятися за зображення історичної долі запорізьких низових козаків, він багато разів об'їхав всі місця колишніх Січей, не раз спускався порогами, докладно вивчав острови, балки, шляхи»⁶⁸.

⁶⁷ Антонович В. Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме // Твори. – Т. 1. – К., 1932. – С. 177.

⁶⁸ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. – Т. 1. – К., 1990. – С. 6.

Об'єкт наукових зацікавлень Д. Яворницького – «запорозька вольниця» – був надзвичайно гострим з політичного погляду, і тому немає нічого дивного у неприхильному ставленні місцевих властей до його пошуків. Попечитель Харківського учбового округу М. Максимович прямо заявив: «Ваші запорожці нам не потрібні. Пишіть про Фінляндію»⁶⁹. Молодий вчений не зреагував на попередження, за що поплатився кар'єрою і душевним спокоєм. До його імені було міцно приклеєно ярлик «сепаратиста». Через це він не зміг дістати звання професора у Харкові, де викладав. Але й працюючи у Петербурзі, він щоліта подорожував по місцях, пов'язаних з історією запорозького козацтва. Невдовзі побачили світ його великі праці «Запорожъе в остатках старины и преданиях народа» у 2-х тт. (1888), «Сборник материалов для истории запорожских козаков» (1888), «Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края» (1889), «Вольности запорожских козаков» (1890) і, нарешті, «История запорожских козаков» (Т. I–III, 1892–1897). Варто зауважити, що навколо наукового доробку Д. Яворницького ніколи не вщухали пристрасті. З одного боку, і сучасників, і нащадків вражали глибока, аж до самозабуття, зацікавленість вченого-ентузіаста українською історією, його подвижницька діяльність по відтворенню «запорозької старовини», величезний обсяг інформації про походження козацтва, суспільну організацію, господарство, побут Запорозької Січі, введений ним у науковий обіг. З другого боку, поява майже кожної з численних книг Д. Яворницького наражалася на гостру критику.

Значно реалістичніше зобразив життя запорожців, суспільний устрій січей М. Слабченко. Його дослідження з історії Запорозжя публікувалися у 1927–1929 рр. у працях «Комісії для виучування західноруського та українського права» і мали назви «Соціально-правова організація Січі Запорозької» та «Паланкова організація Запорозьких вольностей». Він неодноразово зазначав, що попри «гори більших або менших книг» з історії Запорозжя нез'ясованими лишилися його

⁶⁹ Шубравська М.М. Д.І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1971. – С. 19.

природа і суттєві особливості організації. Чи було це щось унікальне, чи явище, яке належало до певного соціального типу – на ці та інші поставлені перед собою питання М. Слабченко відповідав, спираючись на власну модель господарської та духовної культури Запорозжя і на величезну кількість документів, вперше введених у науковий обіг. Створена вченим нова схема історії Запорозжя і понині не втратила свого значення. Автор піддав аргументованій критиці як ідеалістичні оцінки А. Скальковського та свого вчителя Д. Яворницького, так і нові на той час «марксистські» схеми М. Яворського та М. Покровського.

Якщо попередників М. Слабченка у дослідженні Запорозької Січі цікавили насамперед події політичної історії та військового побуту, то для нього пріоритетними були питання формування специфічної запорозької державності, січового права, духовної і господарської культури запорозького козацтва. На думку вченого, Запорозька держава не була якоюсь аномалією, чимось унікальним в історії. Аналогії відшукувалися ним у лицарських орденах, об'єднаннях флібустьєрів, у суспільній організації донських козаків. Такі висновки ґрунтувалися на зіставленні різних точок зору на систему «запорозьких вольностей» і на власному оригінальному баченні цих проблем⁷⁰.

Помітний внесок у справу дослідження козацтва як суспільного стану й порубіжного соціуму внесений працями Н. Полонської-Василенко. У статті для збірника з історії Південної України, який, уже будучи набраним, не побачив світу з цензурних міркувань, вона проаналізувала процес заселення Півдня України у кінці XVIII ст. та причини ліквідації Запорозької Січі. Знищення Січі, на її думку, створило для адміністрації краю чимало проблем, оскільки поміщики, від яких втікали селяни, протестували проти наданих переселенцям на південних землях пільг. Уряду доводилося маневрувати, щоб зреагувати на скарги попередніх власників селян і водночас інтенсифікувати колонізаційний процес

⁷⁰ Санцевич А.В. Видатний український історик М.Є. Слабченко. – К., 1993. – С. 47-48.

на Півдні. Н. Полонській-Василенко належали також дві праці з історії Запорозжя, які з'явилися у «Записках історико-філологічного відділу Української Академії Наук» – «З історії останніх часів Запорозжя. Остання боротьба Запорозжя за його вольності» (1926) та «Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей» (1927). Обидві вони присвячувались 150-річному ювілею зруйнування Січі. Подавши короткий історіографічний огляд праць про запорозьких козаків, авторка декларує необхідність «матеріалістичної ревізії запорізької історії». Запорозьке козацтво, вважає вона, не було ні лицарською організацією, об'єднаною узами общини, віри, призначення або цілі (Скальковський), ні вільною і нероздільною общиною, в якій здійснено «новий ідеал рівності, якого не знали Афіни і Спарта» (Яворницький). Дослідниця приділяє головну увагу процесам розшарування в козацтві і бачить на одному полюсі заможних козаків-власників, а на іншому – «сірому, що не має одягу»⁷¹. Заслугу Н. Полонської-Василенко слід вбачати у спробі визначити межі запорозької території, а також простежити поетапно процес обмеження автономних прав Запорозжя. Їй також належала ініціатива видання «Архіву Запорозької Січі», яку так і не вдалося реалізувати.

Початок систематичного вивчення слобідського регіону справедливо пов'язується в історіографії з іменем Д. Багалія. Коли у 1888 р. з'явився підготовлений ним збірник документів «Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI-XVIII столетиях», В. Антонович охарактеризував його не тільки як «вельми важливий внесок в історичну науку», але і як «першу і єдину працю у своєму роді з історії степової Росії»⁷². Сам Д. Багалій у 1918 р. писав, що 35 років вивчає «внутрішню історію України і що «більше усього працював по історії Слобожанщини». За словами Д. Багалія, він прагнув дати справжню

⁷¹ Василенко-Полонська Н. З історії останніх часів Запорозжя. Остання боротьба Запорозжя за його вольності // Записки історико-філологічного відділу Української АН. – Кн. IX. – К., 1926. – С. 279.

⁷² Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – Кн. II. 1878–1887. – К., 1888. – С. 205-206.

історію народу – «його подій, його життя, його горя, його радощів, його думок, мрій та надій і знову-таки усього народу – усіх його колишніх станів: і козацтва, і його старшини, і поспільства, і міщанства, і духовенства з їх матеріальними здобутками, просвітою і культурою, з усім національним обличчям»⁷³. Особлива увага зверталася ним на вивчення колонізації краю, його соціально-економічного і культурного розвитку, становища різних груп населення у XV–XVIII ст., особливостей суспільної організації. У ході вивчення процесів колонізації Слобожанщини Д. Багалій уважно досліджував взаємодію двох переселенських потоків – російського і українського, причому вважав їхнє взаємопроникнення корисним. Зокрема, на основі архівних даних він розповів про переселення великої групи українських козаків на чолі з гетьманом Я. Острянином. Розрізняючи три типи колонізації – народну, державну і власницьку (поміщицьку, монастирську, старшинську), дослідник вважав, що основну роль у заселенні Слобожанщини відіграла саме народна колонізація.

Ставлення до проблеми колонізації Слобожанщини було неоднаковим навіть у представників однієї наукової школи – київської. Приміром, Д. Багалій розглядав її як повернення нащадків русичів, українців і росіян на землі своїх предків. М. Грушевський до «колонізаційного походу на схід» ставився негативно – як до чинника, який звужував можливості українського державотворення під час Визвольної війни і зрештою спричинив руйнацію української державності. Звідси й різниця у акцентах щодо взаємин росіян і українців – для Д. Багалія вони незмінно дружні, як і має бути у «братів по крові». М. Грушевський же бачить у них насамперед тертя й незгоди, хоч і визнає, що російський уряд ставився до переселенців прихильно, і поза військовою службою вони були звільнені від інших повинностей і поборів. Слобідські полки уряд намагався, хоч і безуспішно, перетворити у полігон для проведення військової реформи, а надаючи автономні права Слобожанщині, хотів у такий спосіб протиставити два значні етнічні регіони України один одному⁷⁴.

⁷³ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1991. – С. 14.

⁷⁴ Грушевський М. Нарис історії українського народу // Твори у 50 т. – Т. 22. – С. 243.

Чималий внесок у дослідження Слобідської України зроблений професором Харківського університету М. Сумцовим. Його праця «Слобожане. Історико-етнографічна розвідка» (1918) точно вписувалася у традицію регіонального та історико-географічного вивчення України. Автор ґрунтовно дослідив історію колонізації краю і його етнографічного опрацювання, соціальну структуру населення Слобожанщини, особливості його матеріальної та духовної культури, розвиток промисловості, побут і звичаї мешканців. Він переконливо доводив, що Слобожанщина є суто українським краєм, що зумовлене насамперед особливостями його освоєння⁷⁵.

Серед наукових шкіл, що склалися в українській історіографії у другій половині XIX ст., пріоритетне місце належить тим, які очолював М. Грушевський. Його головною заслугою перед українським народом стало створення національної за своїм змістом історіософії. Те, що було зроблено впродовж XIX ст. у галузі дослідження особливостей розвитку окремих частин України, допомогло М. Грушевському сформулювати концепцію українського історичного процесу, детально виписану у трьох вимірах – хронологічному, проблемному й просторовому. Опанування здобутків тогочасних європейських соціологічних шкіл, насамперед школи Е. Дюркгейма, дало йому змогу увести історичний процес в Україні у найширший антропологічний контекст і водночас визначити національність як головний критерій державотворення. Водночас, як точно підмітив Дж. Армстронг, концепція безперервного розвитку українського народу стала «блискучою інтелектуальною легітимізацією українського міфу»⁷⁶. Як зазначає М. Попович, вже сама ідея подати історію України від найдавніших часів до наших днів не як якісь, за висловом ученого, «українські клапти в російській історії», а як суцільний історичний процес, мала невмируще значення. Початок праці М. Грушевського над «Історією України-Руси» підводив ризику під цілою епохою української національної історичної самосві-

⁷⁵ Сумцов М.Ф. Слобожане: історико-етнографічна розвідка. – Харків, 1918.

⁷⁶ Armstrong J. Myth and history in the evolution of ukrainian consciousness // Ukraine and Russia in their historical encounter. – Edmonton, 1992. – P. 129.

домості і починав новий її етап. Завдяки Грушевському наявність окремої національної української історії не можна було заперечувати так само, як завдяки Шевченкові – наявність окремої української мови й літератури»⁷⁷.

Таким чином, вже наприкінці XIX ст. українська історична думка впритул підійшла до усвідомлення самодостатності української нації і об'єктивної потреби самовизначення на національній основі в координатах Українського проекту. Це означало, що національно-визвольний рух вступив у свою третю (за класифікацією М. Гроха), політичну фазу. На черзі було осмислення потреби у загальноукраїнській єдності, але поки що ця ідея ще не стала конструктом суспільної свідомості. Знадобилися суворі випробування Першої світової війни, щоб принаймні частина українського соціуму усвідомила нагальну потребу вирішення основоположної для нього територіальної проблеми шляхом створення єдиного українського національно-територіального комплексу. Складність цієї проблеми полягала у тому, що вона не піддавалася розв'язанню в обмежених державних рамках. Єдино прийнятним для її вирішення контекстом могли стати лише серйозні політичні трансформації на теренах Центральної і Східної Європи.

Революційні роки були, зрозуміло, не найкращим часом для історичної науки, хоч безпосередня загроза для історико-культурної спадщини згуртовувала ентузіастів і змушувала їх працювати буквально на грані людських можливостей. Для істориків-регіоналістів багато важило те, що розроблювані ними проблеми вперше набули виразного політичного звучання, і вони мали змогу вступити в дискусію щодо українських кордонів у всеозброєнні історичного знання. Виразного політичного зафарбування набула, зокрема, проблема колонізації Слобожанщини і Півдня України, коли Тимчасовий уряд не визнав права України на Харківську, Катеринославську, Херсонську і північну частину Таврійської губерній. Тому цілком зрозумілим є особливий акцент на цих проблемах у виданій у 1918 р. «Історії Слобідської України»

⁷⁷ Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С. 491.

Д. Багалія. Вчений доводив, що землі Слобожанщини «в дійсності належали прадідам українців», а в момент їх заселення не входили до складу території Російської держави⁷⁸. Природно, що у порівнянні з своїми попередніми працями він значно розширив матеріал про автономію Слобожанщини, її полковий та територіальний устрій.

Під час переговорів про розмежування територій РСФРР і України, які проходили в Києві влітку 1918 р., Д. Багалій був запрошений як український експерт. Виступаючи з доповіддю на засіданні Політичної комісії мирної конференції 11 липня, він переконливо доводив, що чотири північні повіти Чернігівської губернії, українська частина Курщини і Воронежчини, територія колишньої Слов'яно-Сербії і Таганрог належать до основного масиву етнографічної території українського народу. У підготовленій ним доповідній записці, оголошеній на спільному засіданні Політичної комісії, говорилося, що «дикє поле», «дикий степ» – це було не що інше, «як старий український, староруський світ. Не тільки Харків, але й усі інші міста сучасної Харківської губернії і всі слободи, всі хутори – результат і продукт української колонізації». Так само і т.зв. Новоросійський край «є старе гніздо запорожців і був заселений первісно виключно запорожцями». На думку О. Оглоблина, «Історія Слобідської України» Д. Багалія «дала в руки українського уряду міцну наукову зброю в боротьбі відродженої Української Держави за соборність своїх земель супроти північного сусіда – Росії. І саме Багалій, історик Лівобережної України – старої Сіверської землі й нових Слобожанщини й Полудневої України – був найбільшим і безперечно вирішним науковим авторитетом у складному й дражливому, але як же актуальному питанні про українсько-московський кордон»⁷⁹.

Підсумовуючи здобутки і втрати першого століття українського відродження, М. Грушевський відзначав, що три чверті його припадає «на ученичі літа» нашої національної

⁷⁸ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – С. 28, 63.

⁷⁹ Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія // Український історик. – 1988. – № 1-4. – С. 100-101.

свідомості. Але останні роки XIX ст. засвідчили, що «свідомість і одушевлення ідеєю можуть дуже багато зробити навіть при найбільших перешкодах і дуже слабих силах». «Несогірший науковий рух» вчений розглядав як один з вагомих здобутків століття, і роль істориків у ньому виявилася визначальною. Звідси і оптимістичні прогнози патріарха української історичної думки; «які б сумні гороскопи не склали песимісти про будучність інших українсько-руських земель, – писав він у 1901 р., – українсько-руська нація від національної смерті забезпечена – смерть перелетіла над нею...»⁸⁰.

Отже, на питання «чи здатне наукове знання стати стимулом саморозвитку творчого потенціалу нації?» історія дала ствердну відповідь. Створене зусиллями кількох поколінь науковців бачення історії України як самодостатнього процесу справило величезний вплив на формування Українського проекту, розвиток національної свідомості та ідентичності. Регіональні та історико-географічні студії розхитували основу державного централізму Російської та Австро-Угорської імперій, живили ідеї федералізації та автономізації. Із скромних народницьких дослідів і початків вивчення України народився, за словами М. Грушевського, справжній національний рух з своєю національною програмою, з партіями, готовими втілювати цю програму в життя. На початку XX ст. історіографія внесла свій вклад у закріплення етноніма «українці», розмивання подвійної ідентичності, утвердження ідей соборності. Концепція безперервного розвитку українського народу як автохтона на своїй землі, хоч і перебувала ще значною мірою в руслі романтичної традиції, виявилася дієвим чинником національного самоствердження.

Регіональний ракурс наукового пізнання дав змогу оцінити роль певного регіону у трансляції цінностей світової й національної культури, зрозуміти його історично сформовану унікальність і водночас включеність в економічний, політичний, культурний простір країни. Регіон осмислювався як певна соціокультурна спільнота з притаманними їй

⁸⁰ Грушевський М. На порозі століття // Твори у 50 т. – Т. 1. – С. 208-216.

механізмами відтворення, самопізнання й самовираження. Дедалі більше наукова увага зосереджувалася на специфічній аурі регіональних типів світовідчуття й світорозуміння, регіональних настроях і уподобаннях, що змінювалися впродовж віків. Історики – не судді, слушно зауважує В. Ткаченко, їхнє завдання полягає в тому, щоб описати й пояснити реальні історичні трансформації. Але в їхніх силах показати, що консолідація нації забезпечується взаємодією цілого ряду об'єктивних факторів та їхніх суб'єктивних відображень в колективній свідомості людей. Три чинники, що формували національну програму сто з лишнім років тому, лишаються актуальними і у наш час: усвідомлення широкою громадською спільністю історичної долі, підтримання інтенсивності мовних і культурних зв'язків, що визначають рівень соціальної комунікації, забезпечення рівності всіх членів групи, організованих у громадянське суспільство⁸¹. Великою мірою забезпечити реалізацію такої програми може поглиблена, прискіплива увага до регіональної специфіки розвитку держави, осмислення історичних закономірностей функціонування людських спільнот у просторових ареалах різних державних організмів, в умовах гострих міжетнічних і міжконфесійних зіткнень. Це дасть змогу наблизитися до розуміння регіональної самобутності України, закоріненої в ґрунт і спосіб життя, логіки геополітичної регіоналізації та динаміки розвитку регіональної культури, а також до пізнання стратегій виникнення, ескалації та вирішення конфліктів ідентичностей.

⁸¹ Ткаченко В.М. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна // Український історичний журнал. – 2014. – № 2. – С. 217–231.

5. Виклики конфліктів ідентичностей в контексті загроз інформаційно- культурній безпеці України

Трагічні потрясіння сьогодення, пов'язані із російсько-українською війною гостро ставлять питання щодо можливостей та шляхів подолання кризового стану українського соціуму, побудови у суспільній свідомості «моста над прірвою», відновлення соціально-психологічної гармонії життя. Відповіді на них треба шукати якомога швидше, адже сучасні війни несуть із собою зміну онтологічного контексту буття, провокують екзистенційні порушення «сутнісних координат», заперечують національні цінності, руйнують ідентичності. Це немислимо зробити без осмислення історичного досвіду міждержавних і внутрідержавних, міжетнічних і міжнаціональних відносин, який майже завжди позначається конфліктною динамікою. Імперії з'являються на політичних картах як прямий наслідок війн, династичних угод, численних поділів і переділів територій за принципом сили. Складна діалектика «домінування – підкорення» здатна тривалий час підтримувати відносну суспільну рівновагу, але в кінцевому рахунку, як правило, спричиняє катаклізми неймовірної вибухової сили. Процес формування національних спільнот також вирізняється присутністю внутрішнього конфлікту, пов'язаного із необхідністю здійснення кардинального колективного вибору на переломних етапах розвитку. Колізії цих зовнішніх та внутрішніх протистоянь репрезентуються у інформаційно-культурних дискурсах, утворюючи смислову та поведінкову матрицю розвитку соціуму, продукуючи його національно-культурний код та ідентичність.

Є якась парадоксальна закономірність у тому, що кінець кожного з п'яти останніх століть для України ставав часом підведення підсумків, а початок наступного – пошуком нових смисложиттєвих орієнтирів. Кінець XVII століття підвів ризик під добою першого етапу вітчизняного націєтворення і став водночас прологом трагічної для українського етносу петровської доби і початком кінця української автономії.

Кінець XVIII століття ознаменувався позитивними для українства геополітичними зрушеннями і значним прирощенням території, але потягнув за собою дилему «малоросійства-великодержавності» й гібридних самоідентифікацій. Кінець XIX століття став часом взаємонакладання проблем, створених зіткненням модерності з архаїкою, поклавши початок небаченим за вибуховою силою революційним катаклізмам і спровокованим ними кровопролитним війнам. А кінець XX століття приніс Європі не лише нову територіальну структуру, спричинену розпадом СРСР, але й реальні загрози дестабілізації післявоєнного світоустрою, а Україні – не лише ейфорію з приводу несподівано здобутої незалежності, але й анексію Криму й жахіття кривавої трагедії російсько-української війни.

Реалії затяжної війни знов поставили Україну перед вибором оптимальних моделей зміцнення державності й захисту суверенітету. А отже, осмислення сучасного мілітарного досвіду має слугувати головній меті – утвердженню держави як рівноправного суб'єкта світової спільноти. Писати про сучасність – це справжнє випробування для історика, слушно наголошує С. Плохій. Про давні часи можна розповідати, не озираючись на почуття людей. Але так не можливо писати про історію сьогодення. Сучасний історик, озброєний інструментарієм синергетичної епістемології, мусить уважно вивчати не лише об'єктивні факти, але й химерні уявлення, надії, розчарування, несправджені ілюзії – все те, що нині вкладається у формулу соціальної турбулентності. Порівнюючи нинішню російсько-українську війну з Другою світовою, С. Плохій зазначає, що вона є найбільшою індустріальною війною в Європі з 1945 р. за кількістю військ, руйнувань, біженців. В 1991 р. здавалося, що розпад однієї з найбільших світових імперій – Радянського Союзу – стався без великих воєнних катаклізмів. «Сьогодні стає зрозуміло, що війна була відкладена. І ми перебуваємо в центрі розпаду цього простору. Війна змінює світ. Воєнні конфлікти перекроюють кордони держав, а також межі свідомостей та ідентичностей»⁸².

⁸² Плохій С. Російсько-українська війна. Повернення історії. – Харків, 2023. – С. 19-21.

Ключовими сутнісними ознаками сучасної соціальної турбулентності є нестабільність та непередбачуваність, втрата аксіологічних орієнтирів, хаотична динаміка розвитку та поява нових типів загроз та конфліктів. Суспільний розвій відбувається не за правилами однолінійної логіки, а за алгоритмом багатовимірності, коли одна подія може надати поштовх рухові в різних напрямках і спровокувати незворотні, протилежні очікуваням, наслідки. Наявна ситуація нагадує «замкнене коло», в якому простежується синергетичний ефект «перехрещення» минулих проблем з новими глобальними викликами, нашарування одного катаклізму на інший, скорочення міжкризових періодів, «заморожування» більшості конфліктів, а не їх вирішення. В умовах гібридних війн негативний потенціал соціальної турбулентності посилюється та використовується як стратегія залякування та маніпулювання свідомістю: навіть особистості із стійкими переконаннями, виявляються деморалізованими внаслідок сильного внутрішнього конфлікту.

Не зважаючи на те, що масштабні ідентифікаційні конфлікти, які мають в своїй основі різні системні цінності, багато років перебувають у епіцентрі теоретичних дискусій, дієвих стратегій їх практичного вирішення майже не спостерігається. На початку XXI ст. прослідковується навіть деяка розгубленість серед дослідників, обумовлена неадекватністю традиційних методологічних підходів та непридатністю усталеного понятійного інструментарію для осмислення онтологічних конфліктів нового покоління. Проте, людство все ж поступово починає усвідомлювати факт неминучого посилення рівня конфліктності як світових геополітичних процесів, так і локальних культурних інтеракцій. Виникає специфічна геоконфліктна парадигма світосприймання, яка переводить геоконфліктологію в формат стратегічної науки XXI століття. Її увага фокусується на вивченні геополітичних й геокультурних чинників, пов'язаних із виникненням, розгортанням та наслідками різноманітних конфліктів та формуванні нових безпекових стратегій, здатних протидіяти гібридним загрозам.

Активізація міжцивілізаційних конфліктів докорінно змінює уявлення про глобальний і локальний простір, обумов-

лює різке послаблення значення вертикальних ієрархій і водночас збільшення потенціалу горизонтальних просторових взаємодій. У глобальному суспільстві, де звучується простір і час, зникають кордони, взаємозалежність людей значно посилюється. Хоча глобалізація і покликана об'єднувати народи і цивілізації, вона може призводити до виникнення зворотної ситуації, за якої інтеграційні процеси спричиняють явища антагонізму та суперництва. Коли фаза суперництва загострюється і переходить у формат «зіткнення цивілізацій» спрацьовує аксіологічна парадигма конфлікту у вигляді моделі несумісності і протистояння цінностей. У новому світовому порядку лінії «культурних розломів» – меж між цивілізаціями – стають тими найважливішими межами, уздовж яких і можливе виникнення основних конфліктів.

Для прояснення сутності найрезонансніших геополітичних та геокультурних проблем сучасності варто, для початку, вдумливо прочитати С.Гантінгтона. У його баченні, різна культурна ідентифікація – головна причина конфліктизації цивілізаційного розвитку, а центральним фактором, який визначає симпатії та антипатії є культурна ідентичність. Традиційне геополітичне питання «на чийй ви стороні?» змінюється більш принциповим – ідентифікаційним: «хто ви?» Кожна країна повинна мати відповідь на це питання. Головне зрозуміти, що смислові детермінанти відповіді знаходяться у системі координат культурної ідентичності країни, яка великою мірою визначає її місце у світовій політиці⁸³. В ситуації, коли країна не здатна дати вичерпну відповідь на ідентифікаційне питання, у соціумі виникає відчуття ірраціональності і небезпечності оточуючого світопростору, формується уявлення того, що у відносинах між державами панує хаос та домінує право сили замість дії норм міжнародного права. Амбівалентність колективних ідентичностей позначається наростанням протиріч, які базуються як на геополітичних конфліктологічних детермінантах, так і на новітніх ризиках, пов'язаних з ідентифікаційними викликами.

⁸³ Гантінгтон С.П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – Львів, 2006. – С. 118, 340-349.

Цивілізаційна динаміка розвитку суспільних систем обумовлюється існуванням внутрішньої субстанції, яку можна вважати геопросторовою матрицею. Вона формує культурну ідентичність та окреслює структуру генотипу цивілізаційного утворення, конструює суспільний метанаратив, консолідуючий соціальних суб'єктів у системну єдність. Ідентичність цивілізації ґрунтується на властивій тільки їй системі цінностей, які вона генерує та репрезентує для досягнення відповідного ефекту чи впливу. Це своєрідна аналітична «лінза» крізь призму якої найкраще проглядаються як консолідаційні, так і конфліктні практики в історичному розвитку держав⁸⁴. Глобальна турбулентність суттєво актуалізує наратив «конфлікту цивілізацій», в основі якого осмислення динаміки світоглядних протистоянь у ракурсі ціннісно-історичних відмінностей, стратегій конфронтації інтересів та принципів, практик боротьби за території та ресурси. Регіонально-просторові суперечки та ментальні «зсуви» кордонів глобального і локального буття, які призводять до дезорієнтації людини у просторі, втрати орієнтирів, пов'язаних із традиційними нормами і цінностями, додають до наративу «конфлікту цивілізацій» потужний ідентифікаційний компонент.

Підвищений «градус» конфліктизації суспільства, перехрещення глобальних і локальних конфліктогенних чинників характерні для тих соціальних феноменів, які перебувають на перетині цивілізаційних й культурних кордонів, мають власну логіку та візію розвитку. Межові цивілізації, до числа яких належить і Україна, являють собою самостійний стійкий історичний тип з незавершеністю синтезу як його постійною рисою. Такі цивілізації характеризуються зіткненням якісно різних полюсів культурного розвитку, тим самим вони є фактором історичної турбулентності, цивілізаційними виразами, що викликають постійне збурення, причому в найрізноманітніших сферах, починаючи від економіки й закінчуючи психологією. Україна є межовою цивілізацією, через

⁸⁴ Agius C., Keep D. The politics of identity: making and disrupting identity // The politics of identity: place, space and discourse. – Manchester, 2018. – P. 3-12.

душу і тіло якої розкол пройшов разом з державністю та прийняттям християнства. Її цивілізаційна межовість може позначатися «розхитаністю» поведінкового стереотипу, наявністю синдрому «блудного сина», неукоріненістю, своєрідною ностальгією за чужими культурними образами, схильністю до наслідування.

Проблема цивілізаційної ідентифікації для України є смисловиттєвою, вона пов'язана із усім досвідом історичної пам'яті та обумовлює глобалізаційні стратегії подальшого розвитку. Соціокультурна еволюція на українських теренах ніколи не відбувалася безболісно, оскільки в ній завжди взаємодіяли протилежно спрямовані процеси диференціації та інтеграції, регіональні ідентичності накладалися на національну, контрастували або поєднувалися з нею. Конфліктність ідентичностей посилювалася внаслідок стереотипізації «образу ворога» в процесі конструювання ментальних кордонів, коли позитивні колективні автостереотипи «своїх» протиставлялися негативним гетеростереотипам «чужих». На жаль, недостатньо усвідомлювався історичний досвід вирішення геополітичних та ідентифікаційних проблем, який наочно демонструє, що територіально-просторові ідентичності завжди виконують роль маркера лояльності, а будь-які загрози втрати відчуття соціальної захищеності проявляються у обстоюванні власних пріоритетів⁸⁵. Незасвоєні уроки історії здатні спричинити серйозні проблеми для розвитку суспільств. Це варто розуміти сьогодні, адже сучасні реалії не залишають сумнівів у наявності такої геополітичної ситуації, за якої основною формою міжнародної взаємодії буде міжцивілізаційний конфлікт, а практично всі кризи та небезпеки в сучасному геопросторі стануть транскордонними.

Характерною ознакою соціальної еволюції є безповоротний рух від одновимірності до багатовекторності, який позначається значними ускладненнями структурної та функціональної організації всіх систем. Радикальне розростання

⁸⁵ *Fishman R.M.* Rethinking dimensions of democracy for empirical analysis. Authenticity, quality, depth, and consolidation // The annual review of political science. – 2016. – № 19. – P. 289-309.

територіально-соціальних зв'язків і комунікацій супроводиться не лише розширенням сфери контактів, але й появою гібридних конфліктів, які не вкладаються у звичну модель протистояння національних держав. Динаміка еволюційного руху об'єктивно репрезентує наявність взаємозв'язку між виникненням конфлікту і його характером, з одного боку, та територією його розташування, з другого. Проте, традиційне сприйняття конфлікту як силового протистояння з єдиним варіантом вирішення («виграш – програш»), сьогодні значно модифікується разом із трансформацією геопростору, який все більше перетворюється на конфліктно-комунікативний. Конфлікт набуває ознак комунікативної мережі, стає фактично механізмом здійснення гібридних інформаційно-комунікативних практик, в основі яких «шахова гра на тривимірній дошці»⁸⁶. В якості фігур на подібних шахівницях в першу чергу опиняються країни, позначені наявністю територій, які в різні часи були фронтами великих цивілізаційних утворень.

Сучасні реалії життя свідчать про різке загострення конфліктності у відносинах між країнами, посилення впливу на усталені безпекові детермінанти культурно-етнічних суперечностей та пов'язаних з ними геополітичних, національних та регіональних проблем. Без перебільшення можна стверджувати, що загальна глобально-регіональна динаміка репрезентується в координатах конфліктологічної парадигми, плинна сучасність переосмислюється та перевизначається в її контексті. Глобалізація не усуває минулі суперечки між державами, а навпаки, призводить до їх поглиблення внаслідок напластування на існуючі глобальні кризи нових регіональних та локальних протистоянь. Навряд чи у найближчому майбутньому можна сподіватися на зменшення українсько-російської конфліктної динаміки, знаходження взаємоприйнятних рішень, які задовольнили б кожную із сторін, розв'язання проблеми «конфлікту ідентичностей» та нейтралізацію кризової ситуації.

⁸⁶ Nye J. *Soft power. The means to success in world politics.* – New York, 2004.

В процесі пошуку соціокультурних алгоритмів їх вирішення варто замислитися над не менш резонансними питаннями: чи усвідомлюємо ми певною мірою геокультурні та ментальні підґрунтя внутрішніх протиріч, які складають основу тих ризиків для існування держави та тих викликів, перед якими ми стоїмо сьогодні? Чи розуміємо, що конфлікти ідентичностей здатні становити неабияку загрозу для національної безпеки країни? Відповісти на них можливо лише за умови осмислення ситуації на українсько-російському пограниччі саме у геоконфліктологічному ракурсі, за допомогою концепту «конфлікту ідентичностей». Конфліктна динаміка на цій території має свої історичні витоки, які і сьогодні гальмують формування спільного європейського простору. Акцентування уваги на просторових детермінантах виникнення конфліктів ідентичностей у межах ареалів дасть змогу з'ясувати причини і наслідки деструктивного впливу регіональних суперечностей на соціокультурну цілісність українського суспільства, осмислити фактори, які призвели до ситуації екзистенційного українсько-російського стратегічного протистояння, що в сучасних умовах набула вигляду збройної агресії, усвідомити значення культурно-ментального кордону як символічного маркера порубіжного буття.

Варто погодитися з М. Кастельсом, який основними символами сучасності й «силами», що структурують навколишній простір, вважав ідентичність та глобалізацію. Визначаючи ідентичність як «процес, за допомогою якого соціальний суб'єкт самоусвідомлює себе» М. Кастельс пропонував виокремлювати три її типи: легітимізуючу, ідентичність опору та проєктивну. Легітимізуюча ідентичність, у його баченні, орієнтована на розширення та раціоналізацію панування домінуючих інститутів над соціальними акторами з метою створення «законослухняної більшості». Ідентичність опору «породжується акторами, які займають позиції, що знецінюються або стигматизуються логікою домінування, тим самим вибудовуючи підґрунтя опору та виживання на основі власних принципів». Проєктивна ідентичність виявляється у здатності соціальних акторів створювати нову ідентичність, яка перевизначає та трансформує їхню позицію,

формує соціальний ідеал та змінює всю соціальну структуру⁸⁷. Конфліктний потенціал, присутній у всіх трьох типах ідентичностей, а у двох останніх є превалюючим. Особливої уваги потребує усвідомлення того факту, що опір та поширення проєктивної ідентичності на регіональному рівні може стати серйозним викликом для процесів пов'язаних із соціальною згуртованістю суспільства на рівні національному.

Регіональна ідентичність виступає у ролі конструктора, який формує світоглядні принципи та ментальні стереотипи певного територіального соціуму. Апеляція до регіональної ідентичності, як і до будь-якої іншої, може слугувати як засобом «прояснення співвідношення політичних сил, так і інструментом політичної боротьби й маніпулювання масовою свідомістю»⁸⁸. Структурно регіональна ідентичність складається із двох сегментів: культурно-ціннісного (регіональна унікальність) та стратегічного (мобілізаційний потенціал). У стратегіях дослідження ментальної специфіки українського суспільства регіональній ідентичності відводиться одна з провідних ролей, адже вона має зв'язок із «внутрішньою енергетикою» певного простору та сприймається в якості «голосу» відповідного регіонального соціуму.

Внаслідок дії історичних та геополітичних обставин латентний стан регіональної ідентичності дуже швидко переходить в активну фазу й стає фактором суспільного життя. Різним типам регіонів притаманні своєрідні механізми її актуалізації, але найбільш виразно вони проявляються у межових, пограничних територіях. Пограниччя – це не два регіональні утворення по різні боки кордону, а єдиний соціокультурний простір. Як тільки його цілісність піддається будь-якому тиску із ознаками загрози для соціокультурного розвитку, регіональна ідентичність небачено актуалізується з неминучим підвищенням конфліктогенного потенціалу. Спроби розв'язання суперечливих ситуацій здійснюються через звернення до минулого історичного досвіду, який зазвичай доволіно та суб'єктивно інтерпретується різними

⁸⁷ *Castells M.* The power of identity. – Oxford, 2004. – P. 8-22.

⁸⁸ *Нагорна Л.* Регіональна ідентичність: український контекст. – С. 120.

сторонами конфлікту. Порубіжна ідентифікаційна специфіка формується не стільки змістовним навантаженням понять і символів, що закарбовуються у суспільній свідомості, скільки самою наявністю таких символічних детермінант, які здатні апелювати до емоцій та відчуттів.

Конфлікти ідентичностей у своїй основі є соціокультурними конфліктами, які базуються на ціннісно-світоглядних відмінностях і суперечностях, обумовлюються трансформаційними та кризовими процесами, детермінуються дихотомією модерних і постмодерних ціннісних систем. Поняття «конфлікт ідентичностей» відображає як глобальний характер цивілізаційних суперечностей, так і локальні інтеракції зближення раніше «чужих» культурних спільнот та «перехрещення» їх ідентичностей. Подолання конфліктності в ідентифікаційних питаннях можливе лише за умови нівелювання потенційних загроз для самоусвідомлення і соціального самопочуття людини та формування її модернізованої консолідаційної моделі. Те, що конфліктні ідентичності існують у ареалі взаємодії протилежних дискурсів і візій, які постійно перебувають у процесі змін, обумовлює трансформацію і самих дискурсивних практик, адаптацію їх до нових темпоральних та просторових контекстів.

В традиціях постмодерністського дискурс-аналізу у дослідженні конфліктів ідентичностей увага фокусується на проблемах конструювання ідентифікаційних матриць, їх емоційних та мовно-культурних компонентах. На відміну від традиційних конфліктологічних теорій, які орієнтуються на дихотомію «свій – чужий», в теорії дискурсу походження конфлікту інтересів пов'язується із наявністю ідентифікаційних криз. За К. Мерсер, «ідентичність тільки тоді стає проблемою, коли вона перебуває у кризі»⁸⁹. Дискурс-аналіз спрямований на прояснення механізмів виникнення таких криз і засобів їх подолання, репрезентацію інтеграційного потенціалу, здатного об'єднати соціум. У постмодерному баченні ідентичність

⁸⁹ Mercer R. Welcome to the Jungle: Identity and diversity in postmodern politics // Identity: community, culture, difference / Ed. by J. Rutherford. – London, 1994. – P. 43.

«має значення» і як теоретичне поняття, і як факт політичного життя⁹⁰. Характерним є звернення уваги на небезпеку посиленого загострення ідентифікаційних криз, коли вже ставиться під сумнів сама можливість соціальної інтеграції та успішність будь-яких консолідаційних стратегій. Активно йде пошук відповідей на питання: що саме здатне вивільняти «руйнівну енергію» в ідентифікаційних конфліктах та які потенційні можливості дискурс-аналізу у вирішенні питань, пов'язаних із феноменом регіональної ідентичності.

Дослідження конфліктогенного потенціалу регіональних субідентичностей, що мають різні ціннісні домінанти і стратегічні вектори інтеграції, прояснення сутності регіональної ідентичності, простеження механізмів конфліктної динаміки загальнонаціональних та регіональних інтересів – провідні тренди сучасних регіональних дискурсів. Крізь призму ідентифікаційних конфліктів рельєфно проглядаються і витоки політико-мовних проблем, і відмінності регіональних і етнічних субкультур, і джерела ментальних конфліктів, що виникають на ґрунті розбалансування національних та регіональних ціннісних систем. Перспективним видається погляд на конфліктну регіональну специфіку крізь призму студій національної пам'яті, в науковому просторі все частіше застосовується дефініція «регіональна пам'ять». За О. Любовець, це форма суспільної пам'яті, сукупність знань, уявлень, оцінок минулого, які справили вирішальний вплив на розвиток певного регіону та зафіксувалися у свідомості його населення. Феномен регіональної самоідентифікації залежить від низки чинників: історичного, етнічного, етнографічного, геополітичного, соціокультурного та культурно-освітнього. Наявність в українському просторі регіональних субетносів може спричиняти певні відмінності у сприйнятті історії регіону та держави загалом⁹¹.

⁹⁰ Chouliakari L. Discourse analysis // The SAGE handbook of cultural analysis / Ed. by T. Bennett, J. Frow. – London, 2008. – P. 674-698.

⁹¹ Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів. – К., 2013. – С. 303-305.

Не можна обійти увагою соціологічний вимір проблематики ідентифікаційних конфліктів, який обумовив інституалізацію спеціального дослідницького напрямку – соціології конфлікту. Цей напрям концентрує увагу на вивченні закономірностей виникнення та розвитку соціального конфлікту, його типології і соціальної ролі, засобах запобігання, попередження та розв'язання, а також методах управління конфліктами. По суті, соціальний конфлікт, який відбувається на основі неспівпадіння цінностей та поглядів, є одним із способів розв'язання соціальних суперечностей. За Г. Зіммелем, конфлікт є універсальним явищем та головною рушійною силою соціального життя, адже саме в ході боротьби виникають нові зв'язки та інтегративні практики. Застосувавши конфліктологічну термінологію у назві своєї праці «Конфлікт сучасної культури» (1918) вчений увів до наукового обігу поняття «соціальний конфлікт» та обґрунтував необхідність переорієнтації наукової і громадської думки щодо односторонньої оцінки конфлікту та його наслідків. Серед найважливіших функцій конфліктів Г. Зіммель виокремлював ті, що позначають встановлення та підтримку тотожності й меж суспільств; структуризацію проявів ворожості і взаємних антагонізмів; створення передумов для формування соціальної практики, відкритої змінам і реформам; регулювання зіткнень, що виникають на всіх рівнях повсякденного буття. Зазначаючи, що «безконфліктних суспільств не існує», Г. Зіммель звертає увагу на стратегічне значення конфлікту, яке полягає у сприянні появи та зміцненню ідентичності та чіткому окресленню соціальних та просторових кордонів. «Життя має певну циклічність тенденцій, спрямованих на мирне співіснування та агресію. В кожному мирному стані формуються умови для майбутньої боротьби, а в кожній боротьбі – для майбутнього миру»⁹².

Розробка теоретичних засад соціальної конфліктології та поява концепції «позитивно-функціонального соціального конфлікту» пов'язується з працею Л. Козера «Функції соціаль-

⁹² *Simmel G. Sociology. Inquiries into the constructions of social forms. Vol. 1. – Leiden, Boston, 2009. – P. 227-280.*

ного конфлікту» (1956). На його думку, соціальний конфлікт – це боротьба за цінності, владу або обмежені ресурси, в якій метою є не тільки отримання бажаного результату, але й нейтралізація або усунення суперника та заподіяння йому збитків. «Кожне суспільство містить деякі елементи напруження і потенційного конфлікту як важливого елементу соціальної взаємодії, що сприяє руйнуванню чи зміцненню соціальних зв'язків»⁹³. Глобальний вимір міркувань про культуру конфлікту притаманний автору загальної теорії конфлікту К. Боулдінгу. Маючи прагнення сформулювати цілісну наукову теорію конфлікту, він зазначав, що «всі конфлікти мають спільні зразки розвитку і вивчення саме цих спільних елементів може представити феномен конфлікту в будь-якому його специфічному вияві»⁹⁴. Втім, дослідники соціальних конфліктів все ж акцентували увагу на виокремленні етнологічного-антропологічних вимірів, які розглядають етнічний конфлікт як феномен культури з властивими йому специфічними рисами та визначають сутність етнічного конфлікту, що полягає у створенні загроз для регіональної ідентичності соціуму⁹⁵. У науковій репрезентації етнічних конфліктів широко застосовуються інструменталістські, конструктивістські, примордіалістські підходи, але більшість науковців солідарні в тому, що стихія глобальних та регіональних криз та протиріч в сучасних реаліях небачено зростає, а етнічний конфлікт виступає однією із форм цих протиріч та найвищою фазою процесу політизації етнічності.

Сучасний формат поєднання геополітичних криз з етнополітичними конфліктами спричиняє появу неочікуваних соціокультурних наслідків, позначених радикальною трансформацією ідентичності. Цей процес породжує нові форми та виміри конфлікту і сприймається національними та етнічними спільнотами як загроза їх суверенітету, безпеці та

⁹³ Coser L. Social conflict and the theory of social change // The British journal of sociology. – 1957. – Vol. 8. – № 3. – P. 197-207.

⁹⁴ Conflict and defense. A general theory / Ed. by K. Boulding. – New York, 1982. – P. 119.

⁹⁵ Lake D., Rothchild D. The international spread of ethnic conflict: fear, diffusion, and escalation. – Princeton, 1998. – P. 16-30.

культурній самобутності. Особливо складними для врегулювання є «заморожені» культурно-ідентифікаційні конфлікти, в яких, за Д. Френсіс, «ворожість, незалежно від природи її походження, посилюється культурними відмінностями, внаслідок чого іншій стороні приписуються мотиви домінування, які змушують вважати певну несхожість – загрозою»⁹⁶. Етнічна ідентичність у таких конфліктах постає як фундаментальна ознака соціуму, відмова у її визнанні чи дискримінація викликають неминучий протест, а формат переговорів чи компромісу для їх вирішення вважається неприйнятним.

В основі багатьох конфліктів перебувають різні оцінки та інтерпретації фактів, інформації, знань та уявлень різними етнічними соціумами. Поява великих соціальних груп є об'єктивним процесом, групова належність індивіда примусово ставить його в позицію учасника конфлікту, з якого вийти буває досить складно. Оскільки етнічні конфлікти постійні, вони неминуче інституалізуються, позначаються конструюванням відповідних правил, норм і стандартів. Конфлікт етнічних інтересів здатний приймати форму гострих соціокультурних розбіжностей, які соціальні групи не тільки не прагнуть регулювати, але й усіляко посилюють, продовжуючи руйнувати попередні структури стабільних взаємодій. Найвища стадія конфлікту характеризується максимальним використанням примусових дій, застосуванням усіх ресурсів, які знаходяться у розпорядженні конфліктуючих сторін. Стратегія примусу містить у собі засоби, які визначаються як інструмент насильства, що напряму підпорядковані реалізації мети однієї сторони конфлікту без урахування цілей та намірів протилежної.

Процеси трансформації геополітичної будови світу призводять до трансформації і самих конфліктів ідентичностей, які починають розглядатися в контексті загроз суверенітету та безпеці держав. Особливо рельєфно подібні трансфор-

⁹⁶ Francis D. Culture, power asymmetries and gender in conflict transformation // Berghof research center for constructive conflict management. – 2004. – P. 2-16.

маційні зсуви простежуються на пострадянському ідентифікаційному просторі, коли ворожість та нерозуміння посилюються культурними відмінностями та перетворюються на потужний конфліктогенний фактор. На думку М. Михальченка, у «перехідних» суспільствах суперечності і конфлікти розв'язуються більш жорстоко, часто стихійно, руйнівно, без пошуку консенсусу та компромісу»⁹⁷. Трансформаційний «перехід» за будь-яких умов є складним та мінливим, має безліч вимірів та граней і важко піддається осмисленню. Ця складність обумовлена самою позицією спостерігача, яка не може бути нейтральною чи неупередженою. У випадку пограниччя, в якому присутні різні типи кордонів та соціокультурних меж, ці проблеми багатократно посилюються. Деякі нюанси «непрокресленого» павутиння кордонів між етносами, соціальними, гендерними та іншими групами й різного роду субкультурами мають здатність бути «невидимими» та «невловимими».

Гетерогенність українського соціуму, що характеризується досить чіткими географічними, етнокультурними, конфесійними вимірами, позначається метафорою «розщеплений світ». Різний історичний досвід, відмінні регіональні коди й традиції, постійні геополітичні трансформації справляють величезний вплив на свідомісні стереотипи українського суспільства. Специфікою українського «переходу» є криза ідентичностей, конфліктний характер міжетнічної взаємодії, ціннісна дезорієнтація, поляризація та соціальна дезінтеграція суспільства. За таких умов концепт «конфлікт ідентичностей» можна розглядати в якості методологічної моделі дослідження сучасної соціотрансформаційної динаміки, осмислення процесів формування регіональної «мережі безпеки», яка здатна посилювати стійкість та стабільність регіональних соціумів. Дається взнаки і те, що глобалізаційні процеси суттєво актуалізують пошук власної ідентичності через співвідношення себе з «іншими» національними спіль-

⁹⁷ Михальченко М.І. Політична реальність в Україні: трансформація, модернізація, революція // Сучасна українська політика. – 2005. – Вип. 7. – С. 18-27.

нотами, який нерідко відбувається в конфліктному руслі. Глобалізація з одного боку, уможливорює взаємодію взаємовиключних культур та ідентичностей, а з другого – провокує зіткнення різновекторних цивілізаційних структур та стає каталізатором формування гібридних ідентичностей. Як стверджує І. Валлерстайн «наразі ще не встановлений глобалізований світ з чіткими правилами, ми лише вступили в перехідний період. Майбутнє, яке є далеко не заданим і безальтернативним, буде залежати саме від цього переходу, наслідки якого зовсім незрозумілі»⁹⁸.

В теоретико-методологічному вимірі поняття «конфлікт ідентичностей» (*identity-based conflicts*) зазвичай застосовується на означення ціннісно-світоглядних протиріч глобалізаційного світу та соціальних суперечностей, базованих на приналежності до різних соціокультурних чи регіональних просторів. Внаслідок наявності потужних (анти)консолідаційних факторів, пов'язаних із соціокультурною цілісністю, конфлікти ідентичностей дуже важко піддаються вирішенню за допомогою перемовин чи компромісів. Натомість вони здатні швидко трансформуватися у масштабну та довготривалу цивілізаційну боротьбу за «правильний шлях у майбутнє»⁹⁹. Вперше до наукового обігу термін «конфлікти ідентичностей» був введений у працях Дж. Бертон та Дж. Ротмана в кінці ХХ ст. Загроза культурній ідентичності, наголошував Дж. Бертон, сприймається соціумом як одна з основних безпекових загроз. Більшість конфліктів виникають в результаті того, що сторонами не враховуються базові потреби – безпека, ідентичність, визнання і участь. Такі потреби не є взаємовиключними, оскільки ресурси для них є необмеженими. Проте, варто розмежовувати потреби сторін та їх позиції, інтереси та цінності¹⁰⁰. За Дж. Ротманом, деструктивною ознакою конфліктів ідентичностей вбачається їх ірраціональність, стереотипізація та некерованість. Вчений

⁹⁸ Wallerstein I. Globalization or the age of transition? Longterm view of the trajectory of the world-system // Asian Perspective. – 2000. – Vol. 24. – № 2. – P. 5-26.

⁹⁹ Beck U. Risk society: Towards a new modernity. – London, 1992.

¹⁰⁰ Burton J. Conflict resolution. Its language and processes. – London, 1996.

акцентував увагу на тому, що ідентичність виступає в якості ідеологічної бази учасників конфлікту, її варто розглядати як «самосприйняття, наповнене культурною формулою, що базується на внутрішніх потребах і перевагах, групових характеристиках і колективних цінностях. Успіхів у дослідженні причин конфліктів ідентичностей, на думку Дж. Ротмана, можна досягти лише на основі чіткого її «визначення, яке призведе до цінного теоретизування і конструктивних методів розв'язання»¹⁰¹.

Автором терміна «криза ідентичності» (*identity crisis*) вважається Е. Еріксон, який наголошуючи на динамічній структурі ідентичності, звертав увагу на можливості появи її негативних варіантів саме внаслідок конфліктів та деструктивних процесів, які призводять до деформації цінностей. В його концепції поняття «криза» не означає катастрофу або конфлікт протилежних тенденцій. Воно застосовується на означення «поворотних пунктів, моментів рішення, вибору між прогресом і регресом, інтеграцією і затримкою». Всі ці породжувані розвитком нормативні кризи відрізняються тим, що привносять нову енергію, а суспільство пропонує для її використання нові можливості. Вихід із кризи, за Е. Еріксоном, полягає не у виборі одного полюсу, а у певній рівновазі, в динамічній пропорції між двома полюсами¹⁰².

Концепти «конфлікт ідентичностей» та «криза ідентичностей» тісно корелюють з поняттям «боротьба ідентичностей» (*identity struggle*), яке увів до наукового обігу Р. Фогельсон. Вчений виокремлював чотири види ідентичності: 1) реальну – те, чим є особа в даний момент; 2) ідеальну – те, до чого прагне і ким хоче стати; 3) негативну – те, ким не хоче бути особа; 4) демонстровану – образ себе, який індивід показує оточуючим, щоб вплинути на їхнє сприйняття самого себе. Ці різновиди ідентичності знаходяться у постійній боротьбі, оскільки кожна особистість прагне дистанцію-

¹⁰¹ Rothman J. Individuals, groups and intergroups: theorizing about the role of identity in conflict and its creative engagement // Ohio state journal on dispute resolution. – 2013. – Vol. 28. – № 3. – P. 631-658.

¹⁰² Erikson E.H. Identity and the life cycle. – New York, London, 1994. – P. 75-90.

ватися від реальної ідентичності і наблизитися до ідеальної¹⁰³. Але основна причина присутності фактору боротьби полягає у тому, що людині важко звільнитися від демонстрованої ідентичності, яка стає більш звичною та прийнятною. З одного боку, людина готова позбутися цього стану, нейтралізувати ідентичнісний дисонанс чи ментальні протиріччя, а з другого – не має мотивації переоцінювати проблематичну ситуацію і перевизначати її зміст, змінювати звичні установки та концепції.

За Л. Нагорною, конфлікти, що виникають на ґрунті незбігу цінностей, мають тенденцію жити власним життям і розвиватися за моделлю «стимул – реакція»¹⁰⁴. «Війни ідентичності» постають на основі «динаміки ненависті», а далі виникає щось на зразок «дилеми безпеки» у міжнародних відносинах: «страхи, недовіра і ненависть з кожного боку живляться за рахунок одні одних. Кожна сторона драматизує і перебільшує різницю між силами добра і зла і, зрештою, намагається перетворити цю різницю на остаточну різницю між живими і мертвими»¹⁰⁵. На міждержавних і міжцивілізаційних стиках, у зонах активних контактів утворюються як додаткові шанси, так і породжуються подвійні небезпеки. Парадокс історії полягає у надто суперечливій взаємодії у цих ареалах орієнтації на раціональність із потужним впливом консерватизму.

Життя «на межі», «при кордоні» формує особливий тип світосприймання й специфічні ментально-ціннісні критерії. Тут не лише зустрічаються, але й постійно взаємодіють різні системи світобачення, різні уявлення про сенс життя, різні релігії й моральні норми. Сплав, який виникає у ході цієї взаємодії, є, як правило, крихким і непередбачуваним. На його гібридній основі з'являються прояви соціальної напруги

¹⁰³ Fogelson R.D. Person, self and identity. Some anthropological retrospects, circumspects and prospects // Psychological theories of the self. – London, 1982. – P. 115-132.

¹⁰⁴ Нагорна Л. «Війни ідентичностей»: сценарії і ризики // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2. – С. 48.

¹⁰⁵ Гантінгтон С.П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – С. 342-349.

та підвищеної конфліктності. Специфічні ментальні коди, наративи і символи, які формують мережі культурних смислів на пограниччі, найкраще піддаються аналізу на основі когнітивно-інформаційної теорії як фундаменту для представлення цілісної картини світу. Перехід від наративізму до когнітивно-інформаційної парадигми супроводиться утвердженням нових ракурсів до визначення макрооб'єкта історії, в яких на перше місце виступає інформаційний ресурс. Предметно-об'єктною сферою когнітивістики є свідомість, мислення, закони сприйняття, обробки, зберігання і відтворення інформації. Основою їх вивчення як емпіричної реальності стає залучення джерела – реалізованого продукта цілеспрямованої людської діяльності із закладеним у ньому «інформаційним магнетизмом».

Продуктивні когнітивні парадигми сьогодні вибудовуються в руслі «мережевих підходів» на стиках різних наукових дисциплін і різних дискурсів, у контексті переосмислення основоположних проблем гібридності та рубіжності. Відштовхуючись від визнання «зовнішніх» і «внутрішніх» контекстів історичної дійсності, соціогумантарії вибудовують культурно-орієнтовану картину минулого й теперішнього на фундаменті нових когнітивних практик і «конструктивних альтернатив». Когнітивно-інформаційна теорія широко застосовує в якості нової системної категорії поняття «інформаційного простору» – середовища, в якому реалізується можливість інформаційного обміну за допомогою цілеспрямовано створених елементів інтелектуального продукту. Усвідомлення варіативності алгоритмів загального сприйняття й осмислення інформаційних ресурсів, їх інтеграції до особистісного інформаційного простору дозволяє зрозуміти гібридну специфіку когнітивної адаптації – здатності людини змінювати мислення в залежності від нових умов та реалій.

На динаміку когнітивних адаптацій великою мірою впливають регіональні особливості соціокультурних та геополітичних процесів. Багатополлярність українського політичного ландшафту потребує розгляду України як безпрецедентно складного територіального комплексу, кожна з політико-культурних складових якого мала власну історичну долю і розвивалася у рамках різних цивілізаційних систем.

Водночас це арена перехресцування різноспрямованих геополітичних впливів з боку держав, які у різні часи відчували себе на українських теренах повноправними господарями і насаджували у відповідних регіонах не лише власні управлінські системи, але й свої ментально-культурні матриці. Ідея ментального картографування, запропонована в річищі когнітивної географії, спрямовувала дослідницький пошук в русло вивчення впливу пограничних станів на процеси формування ментальностей, гібридності, символічних кодів. Напрацювання ментальної картографії дуже швидко довели, що ментальні кордони формують дискурси політичної легітимації навіть більшою мірою, ніж реальні розмежувальні лінії.

Найбільш конструктивним полем для осмислення сучасних реалій може бути запропонований геоконфліктологією спеціальний напрям – ментальна географія конфлікту, який досліджує сприйняття та інтерпретації генези та еволюції окремих територіальних структур різними сторонами конфлікту. Зрозуміло, що пред'явлення територіальних претензій та обґрунтування «історичних прав» на цілі регіони і навіть країни завжди супроводжується «підготовчою роботою» істориків, географів, політологів. Деконструкція гегемоністських міфів і цивілізаційних псевдоконцепцій стає найважливішим завданням геоконфліктології, тому від належного вибору інформаційного інструментарію та стратегій його застосування напряму залежить результативність контраргументації.

Геополітична трансформація світу радикально змінює просторові зв'язки та формує нові взаємозалежні полюси – територіальні комплекси і мережеві кластери, поглиблює варіативність моделей регіонального розвитку. Сучасна, концептуальна геополітика базується на системному підході до дослідження соціального простору, який має світовий, національний, регіональний і локальний виміри. Ментальні підходи критичної геополітики репрезентуються у координатах «когнітивних карт», які відображають динаміку розвитку та сприйняття глобальної та локальної реальності. М. Фуше крізь призму «боротьби когнітивних карт» пояснює процес взаємодії між діаметрально протилежними уявленнями соціумів, які можуть бути як джерелом конфліктів, так і

співпраці. Він слушно зазначає, що кордони – не лише міждержавне явище, вони також можуть пролягати між регіонами, соціальними та культурними групами, а їхня функція – позначення порушень геополітичної безперервності не тільки у реальній площині, а й у символічній та уявній площинах¹⁰⁶.

Оскільки для України сьогодні на передній план вийшли проблеми національної безпеки, конструювання «когнітивних карт» її майбутньої соціальної реальності перетворюється на стратегічне завдання. Від компетенції й культурного рівня тих, хто наділений правом прийняття рішень, залежить, чи вдасться вибудувати консолідаційний образ повоєнної України та репрезентувати конструктивний потенціал балансу національної та регіональних ідентичностей. Суспільство, яке здатне ставити собі завдання та їх реалізовувати, є більш стабільним ніж те, яке живе тільки образами минулого. За В. Франклом, життєдіяльність суспільства без конструктивного сенсу є неможливою¹⁰⁷, не минуле, яке завжди сповнене протиріч, а лише майбутнє може виступати в ролі консолідаційного фактора. Ідентичність – структура динамічна, здатна до нелінійних й нерівномірних трансформацій та кардинальних змін, в процесі подолання різноманітних криз вона може рухатися як у прогресивному, так і регресивному напрямку. Ідентичність ніколи не відображає реальність, але вона є конструктором її репрезентації у когнітивно-дискурсивному просторі.

Конфліктогенний характер ідентичності обумовлюється стереотипізацією образів «своїх» і «чужих» в процесі конструювання культурних кордонів. Самі по собі культурні відмінності не здатні призводити до неминучих конфліктів ідентичностей, однак в ситуації виникнення загроз для культурно-інформаційної безпеки поява конфліктів стає невідворотною. Варто дослухатися до думки Т. Гарра, який наголошує на необхідності врахування в конфліктному

¹⁰⁶ Les frontières de l'europe: dialogue entre Mishel Foucher et Bronislaw Geremek // Politique, éditions quai voltaire. – 1992. – № 2. – P. 121-142.

¹⁰⁷ Франкл В. Людина у пошуках справжнього сенсу. – Харків, 2016. – С. 17-19.

менеджменті причин «чутливості соціумів до різного роду політичних закликів і ідеологем, які виправдовують протести або заколоти»¹⁰⁸. Культурні кордони в стабільних умовах стимулюють ініціативність та обумовлюють обмін здобутками суміжних культур, але в ситуації перетворення їх в зони напруги та воєнних конфліктів, провокують стресові ситуації та ментальні трансформації. В умовах війни протистояння ідентичностей стають неминучими, адже масова свідомість, якою вправно маніпулює ідеологічна пропаганда, трансформує дихотомію «свій – чужий» у формулу «свій – ворог».

Воєнні реалії сьогодення значно посилюють роль інформаційно-культурної безпеки, здатної протидіяти маніпулятивним та пропагандистським атакам ворога та забезпечувати інформаційний суверенітет української держави. Чим вищим є рівень розвитку інформаційної культури суспільства, яке протистоїть агресії, тим менше шансів на перемогу з'являється у протилежної сторони. Основним завданням інформаційно-психологічного впливу завжди виступає зміна усталених стереотипів та установок, маніпуляція свідомістю та цілеспрямована дезінформація. Суспільство з низьким рівнем інформаційної культури повноцінно протистояти маніпулятивним технологіям та критично мислити, на жаль, не в змозі. У часи війни дискурсивний простір та основні історико-соціальні поняття не є лише «індикаторами» суспільних та історичних процесів, вони мають здатність безпосередньо впливати на характер історичних змін.

¹⁰⁸ Harf B., Gurr T.R. Ethnic conflict in world politics. – Boulder, 2004.

Висновки

«Вибух» інтересу до проблеми конструювання і функціонування ідентичностей, спричинений розпадом СРСР, сьогодні значно посилений реаліями розв'язаної Російською Федерацією гібридної війни проти України. За роки незалежності в Україні побачили світ сотні наукових праць присвячених проблемам національного самовизначення й самоствердження, проектам та моделям ідентифікаційних стратегій. Кількість уведеного у науковий обіг фактичного матеріалу уже створила проблему перенасичення «гранд-наративів» інформацією, фактографізму й телеологізму у підходах. Тим часом виразна відповідь на головне питання – про місце української національної парадигми у загально-світовому контексті і про її роль у здобутті незалежності – поки що проглядається лише схематично. Доводиться констатувати, що й сьогодні проблема впливу наукового знання на масову свідомість все ще уявляється недостатньо проясненою. Щоб з'ясувати, як і чому значна частина громадян України піддалася потужному впливу ідей «русского мира», варто по-новому поглянути на увесь процес формування національних ідентичностей з обов'язковим з'ясуванням того, як і коли були запущені механізми конфліктної динаміки.

Питання про консолідаційний потенціал українського національного руху на рубежі XIX та XX століть та його вплив на формування процесів становлення української політичної нації не має однозначної відповіді. В ідеалі цей вплив був, безумовно, позитивним – за умов стагнації суспільних процесів модерна українська нація мала небагато шансів на консолідацію. Але, з іншого боку, «навздогінна запізніла модернізація» розхитувала традиційні моральні підвалини соціуму, створюючи середовище з виразними нахилами до ксенофобії, девіантних поведінкових стереотипів. Війна, зрушивши з місця величезні маси людей, сприяла підвищеній поляризації суспільства, стимулювала руйнівні інстинкти і

схильність до анархії. До того ж вона не лише поглибила феномен «роздвоєння» українського патріотизму, але й девальгувала ідею «відроджувального націоналізму». І справа не лише у неспівзвучності ідей державності й соборності того-часним політичним реаліям, а в утопізмі самого прагнення до одномірних культурних дефініцій в імперських умовах, обтяжених феноменами «двокультурності», «подвійної лояльності», гібридних ідентичностей. У такій атмосфері українська національна парадигма могла зародитися і тривалий час існувати лише як етнічна, а у багатоскладовому соціумі її консолідаційний потенціал був невисоким.

Регіональній політиці радянського часу були притаманні прихильність до абстрактних схем, нехтування реальних потреб територій і місцевих особливостей, доведення до абсурду планово-розподільчого принципу в управлінні. Радянська форма планування, притягальна в ідеалі, на практиці швидко переродилася в систему відомчих пріоритетів і використання затратних механізмів експлуатації природних і людських ресурсів. Диспропорційний характер розміщення продуктивних сил, як і руйнівні наслідки «перетворення природи», були усвідомлені надто пізно. Це не могло не створити в СРСР атмосферу нехтування реальних потреб територій, ігнорування регіональної специфіки. Розвиток економіки відбувався на основі дедалі більшого залучення мігрантів, що сприяло русифікації східних і південних районів України. Інкorporація до складу СРСР Західної України осмислювалася переважно під кутом зору посилення конфліктогенності.

Саме в той час, коли у США і в Європі просторові параметри людського співжиття опинилися в фокусі уваги кількох напрямів «регіональної науки», радянські регіональні дослідження перебували у стані глибокої кризи. Їхній виразний економоцентризм, до того ж орієнтований на екстенсивні чинники зростання, фактично заблокував дослідження соціальних, екологічних, демографічних проблем регіонів. Лише в середині 80-х рр. до вивчення регіонального розвитку активно підключилися соціологи, запропонувавши погляд на регіон як на соціально-територіальну спільноту,

що характеризується локалізацією єдиних для країни суспільних відносин. Тоді ж засобами соціології почали досліджуватися міжрегіональні розбіжності, відмінності у рівнях життя.

В умовах незалежності стало можливим сконцентрувати увагу науковців навколо осмислення культурно-цивілізаційних проблем, створюваних регіональною строкатістю і «перекроюваннями» території. Діставши незрівнянно ширший простір для свого розвитку, регіоналістика зосередила увагу на виробленні нових схем суспільно-географічного районування, просторовому впорядкуванні інформації, географічній таксономізації, категоризації регіонального поділу. Істотного прогресу досягнуто у критичному осмисленні наявних теорій районування, обґрунтуванні нових принципів макро-регіоналізації країни. На наукових стиках з'являються нові, перспективні напрями дослідження просторових, зокрема міжрегіональних зв'язків. У рамках функціонального напрямку політичної географії досліджуються небезпеки, пов'язані з дією відцентрових сил. Географія культури відкриває широкий простір для виявлення особливостей територіальної організації культури, розробки теорії управління просторовими культурними процесами.

Найпоширеніша в політичній аналітиці констатація наявності в Україні «двох цивілізаційних конгломератів – україно-та російськокультурного» не відображає всієї складності проблеми культурного регіоналізму. Боротьба йде не стільки на рівні реальних інтересів, скільки на рівні символів та симулякрів. Хоча не доводиться ігнорувати і той факт, що політичні розмежування в Україні мають міцне етнічне і мовне підґрунтя. Потенціал культурного регіоналізму в поляризованих соціумах знаходиться в обернено пропорційній залежності від сили національно-громадянської ідентичності. За Я. Грицаком, проблема з українською ідентичністю полягає у тому, що в різних регіонах її визначають різним набором ознак. Головна лінія розмежування всередині українського суспільства пролягла не між українською і неукраїнською (російською) ідентичністю, а між різними тлума-

ченнями української ідентичності різними громадськими стратами і політичними силами¹⁰⁹.

Зрозуміло, що на шляху уважного розгляду як сприятливих, так і гальмівних чинників поступу на ниві самоідентифікацій проблема не спрощується, а, навпаки, ускладнюється. Але упевненість у тому, що регіональне моделювання й прогнозування в українській історії заслуговує на спеціальний ракурс його дослідження, спонукує до поглибленого аналізу відповідного суспільного фону і спеціальних методів ретроспекції, змушує шукати нові підходи в осмисленні як проявів «притягання – відштовхування» в українській історії, так і відповідних – традиційних та нетрадиційних – рефлексій на ці теми.

Можливості науки, як і влади, у впливі на логіку ціннісних орієнтацій, доволі обмежені. Культурна багатоманітність, не кажучи вже про політичні й ідеологічні протистояння, тією чи іншою мірою вступає у конфлікт з інтеграційними тенденціями. Але у кожного соціуму є запас загально соціальних цінностей, які здатні його об'єднувати. Активізувати соціокультурну динаміку соціуму під силу саме тим структурам, які ефективно використовують механізми легітимації й пропаганди універсалістських цінностей і загальногромадянських підходів. І роль наукового забезпечення у цьому процесі неможливо переоцінити.

Нині українському суспільству потрібно усвідомити, що конструювання ідентичностей – складний і тривалий у часі когнітивний процес, в якому задіяна величезна кількість людей. Забезпечити односпрямованість зусиль тут неможливо. Але цілком реально репрезентувати об'єднавчий потенціал, який буде базуватися не на ґрунті минулих травм, а на основі розуміння серйозності ідентифікаційних викликів часу і колективної відповідальності соціуму. Тільки за його допомогою можливо уникати тенденцій «війн» у дебатах про ідентичність, які здатні провокувати регіональні конфлікти.

¹⁰⁹ Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї. – К., 2011. – С. 171-173.

На думку С. Плохія «українська культура завжди існувала в одному просторі з іншими культурами й від самого початку змушена була шукати *modus vivendi* з «іншими». Здатність українського суспільства долати зовнішні та внутрішні кордони і узгоджувати ідентичності, створені ними – є головною особливістю історії України¹¹⁰.

У суспільствах, що керуються здоровим прагматизмом, політика владних структур спрямована на утвердження «багатошарової» ідентичності, яка має відповідати викликам часу і бути максимально гнучкою. Стратегічний акцент робиться на здатності національних і регіональних ідентичностей сполучатися з європейськими ідентифікаційними моделями, адже саме таким багатовимірним ідентичностям належить майбутнє. Можливо, сучасні концептуальні підходи (пере)осмислення українського минулого крізь призму парадигми мультифронтиру стануть орієнтирами для обрання дієвих стратегій конструювання консолідаційної ідентичності та формування європейської свідомості. Українцям в умовах мультикультурної фронтірності неодноразово доводилося покладатися на власні сили та демонструвати приклади соціальної згуртованості навколо ідеї багатомовної та мультикультурної нації. Ця ідея, виплекана уроками, які Україна винесла з важкої й часто трагічної історії внутрішніх поділів, спирається на традиції співіснування різних мов, культур і релігій упродовж століть. Втім, феномен українського суспільства полягає у тому, що воно здатне дивувати, кидати виклик і самому собі, і світові, переосмислюючи власну історію в такий спосіб, який забезпечує розбудову країни та репрезентує її майбутнє у мейнстрімі європейської цивілізації.

¹¹⁰ Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до Незалежності. – Харків, 2021. – С. 24.

Рекомендації

1. Кожна нова історична епоха потребує власної логіки й інструментарію історичних репрезентацій та інтерпретацій. Те, що у некласичній та постнекласичній філософських системах увага фіксується не стільки на подіях, скільки на рефлексіях, поступово відбувається переакцентація субстанціонального на дискурсивне – дає надію на суттєве прирощення наукових знань і оновлення інтерпретаційного інструментарію. *Ідентичність, за такого підходу, варто розглядати не стільки як систему, скільки як процес набуття суспільством здатності до «самовиявлення» й самоідентифікації.*

2. Дискурсивна історія з широким виходом на сучасність створює оптимальні можливості для долаття вад, породжених як перевантаженістю історичних наративів фактами, так і перенасиченістю історіографічних оглядів іменами й назвами праць. А водночас і для поглибленого аналізу впливу політичних та ідеологічних чинників на історіографічний процес. Простеження взаємозв'язку горизонтів очікувань на елітному й масовому рівнях та історичних реалій дає змогу побачити й відчути, які рефлексії викликали на різних етапах явища регіональної гетерогенності та ціннісних незбігів, з'ясувати межі й можливості адаптації соціумів до реалій просторового морфогенезу, окреслити основні канали трансформації соціальної інформації (а водночас і маніпулювання суспільною свідомістю).

3. Ситуації, в яких опинилася Україна на межі XIX і XX та на початку XXI століття, значною мірою подібні, навіть дзеркальні. І тоді, і тепер пошук об'єднавчих ідей і суспільного консенсусу перебуває у своєрідному «глухому куті». Створити узгоджений між регіональними елітами та політичними силами національний проєкт Україні вже понад століття не вдається, а тугий клубок суперечностей, зумовлений зіткненням архаїки з інноваціями, не піддається розв'язанню у внутрідержавному контексті. Тиск колишньої метрополії на підвалини українського суверенітету зі здобуттям незалеж-

ності не став слабшим, радше навпаки. *Те, що відвертий реванш у стратегії Російської Федерації підкріплюється своєрідною «війною за ідентичність» – доволі показовий симптом, який свідчить про намагання агресора використувати у своїх діях ідентифікаційний компонент.*

4. Формування ідентичності – не подія, а процес, причому тривалий і суперечливий. Цей процес зовсім не обов'язково фатально детермінований історичною необхідністю чи мрією багатьох поколінь українців про незалежність і державність. Він розвивається не лише по «висхідній» лінії, у ньому спостерігаються паузи, провали, періоди зворотнього розвитку. У дослідженнях ідентифікаційних процесів варто розрізняти національну ідентичність еліт, яка піддається бодай приблизному аналізу, і ідентичність мас, яку через обмеженість відповідних джерел до епохи статистики й соціології проаналізувати майже неможливо. Зрештою важливо на аналітичному рівні розрізняти етнічну ідентичність і національну свідомість.

5. Очевидно, що для з'ясування причин і наслідків регіональної строкатості України продуктивним є застосування ментального підходу. В контексті регіоналістики поняття «ментальність» вживається для пояснення явищ регіональної ідентичності і її залежності від природних, економічних, соціокультурних чинників. Те, що західні і східні регіони України демонструють різні ціннісні орієнтації, різні підходи до державної мови, символіки, дістає найбільш конструктивне пояснення через поняття ментальної ентропії. Для вироблення сучасних геостратегій можуть виявитися корисними різні варіанти перцепціонізму, які фокусують увагу на ментальних образах середовища, притаманних відмінним політичним культурам. Кожна з них створює свій образ культурного й політичного ландшафту, виходячи найчастіше не з домінуючих у даному соціумі уявлень і орієнтацій, а з геополітичних та ідеологічних завдань. Такий образ, значною мірою міфологізований, все ж має шанс стати реальним конструктом суспільної свідомості, і вже тому не може ігноруватися у наукових дискурсах.

6. Внаслідок різноспрямованості політичних установок та поведінкових реакцій етнічних спільнот створення політич-

ного портрета певного регіону – з описанням символічних систем, форм мислення й типів особи, релігійно-конфесійних та інших феноменів – становить непросте завдання. Ще важче аналізувати в регіональному вимірі співвідношення загальногромадянських, національних та регіональних цінностей. Якщо ж взяти до уваги, що формування історико-географічних регіонів України відбувалося протягом віків у різних цивілізаційних системах, то завдання прояснення витоків регіоналізації суспільної свідомості уявляється таким, що потребує потужних дослідницьких зусиль.

7. Проблема ідентичності в Україні стала «гостро сучасною» на фоні багатьох негативних явищ, пов'язаних із конфліктною багатоскладовістю регіональних соціальних структур. Акцент на вивченні соціальних зв'язків та контекстів став доволі актуальним, оскільки дозволяє усвідомити алгоритми формування гібридних ідентичностей та механізми реагування на мобільну соціальну реальність й політичні трансформації. На жаль, політика української держави у сфері консолідації і подолання суперечностей ідентичностей не мала системного характеру та позначалася ситуативністю, спонтанністю і фрагментарністю. Політична риторика відзначалася маніпулятивним характером; розроблювані концепції, стратегії, програми у більшості випадків не затверджувалися, а якщо й затверджувалися – не реалізовувалися. *Перешкодами для згуртування українського суспільства продовжують залишатися соціально-економічна поляризація, фінансові та воєнні випробування, колосальні матеріальні втрати.*

8. Варто завжди пам'ятати, що ідентичнісні пріоритети, як елементи сфери цілеспрямованої діяльності та позиціонування, становлять базову основу для самоідентифікації як окремого індивіда, так і локального соціуму. Традиційні архетипи «долі» та «повернення» справляють настільки сильний тиск на суспільну свідомість, що настрої ущемленості й віктимності пронизують усю тканину суспільного буття. Консервативні рудименти далекого минулого, відлуння колишньої розчленованості, «революційних» експериментів радянської доби, наслідки протистояння регіональних еліт – все це обумовлює *регіональну біполярність в Україні, яка виявля-*

ється і в різних оцінках минулого і у виборі стратегій майбутнього. Найгірше те, що ця біполярність відіграє роль розмінної монети у політичних іграх і від того має тенденцію до посилення.

9. В умовах сучасних геополітичних реалій та загострення конфліктності зосередження дослідницької уваги на тенденціях просторового розвитку України дасть змогу виявити явища регіональної асиметрії, запропонувати шляхи мінімізації дисбалансів, які виникають на цьому ґрунті та репрезентувати алгоритми посилення консолідації суспільства. Суперечність глобальних, загальнонаціональних й регіональних інтересів в українському соціокультурному просторі великою мірою обумовлюється геополітичними відмінностями, успадкованими від попередніх державних організмів. Геополітичні стратегії доречно використовувати не тільки в ролі концептуального орієнтира, але й методологічного інструментарію для осмислення минулих та вибудови сучасних моделей просторового розвитку України. А це означає, що проблеми геополітичної регіоналізації простору і територіальних трансформацій мають постійно перебувати не лише у фокусі регіональної аналітики держави, але й в епіцентрі національних стратегічних завдань та пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки в Україні.

10. Уведена соціологами для характеристики сучасного стану України категорія «кризове суспільство» – надто тривожний симптом та свідчення того, що розгортання руйнівних процесів у соціумі вже спостерігається у великому масштабі, деформуючи усю систему. За такого збою соціального порядку відбувається потрясіння усіх підвалин суспільства, з інтеграцією у його модель невизначеності й турбулентності. Сутнісною ознакою суспільного життя став спровокований російсько-українською війною шок, який супроводиться постійними кризами. Людина втрачає ціннісно-моральні опори, а соціум – цементуючу основу. «Ціна повернення» до стабільного життя безпосередньо залежить від того, наскільки швидко буде «розміновано» суспільну свідомість щодо вирішення проблеми національної самоідентифікації, каталізатором якої має бути задоволення економічних і соціальних інтересів громадян України. Від

грамотних та скоординованих дій влади сьогодні залежить, чи збережеться Україна як суверенна держава і суб'єкт політики. І хоч не варто розраховувати на надто швидкі успіхи, сил владі й соціуму має надавати усвідомлення: дорогу, хоч яка вона складна, опанує лише той, хто йде. Йде з відкритими очима і з чітким розумінням мети.

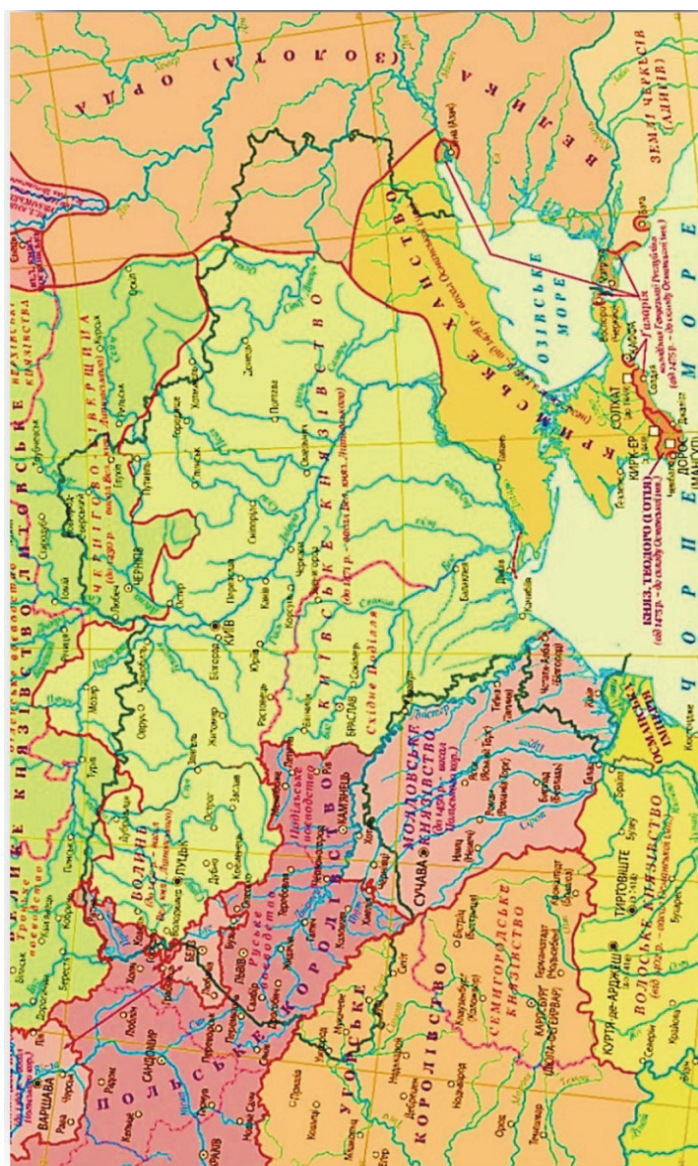
Додаток

Карта № 1. Київська Русь у 2-й половині XI ст.

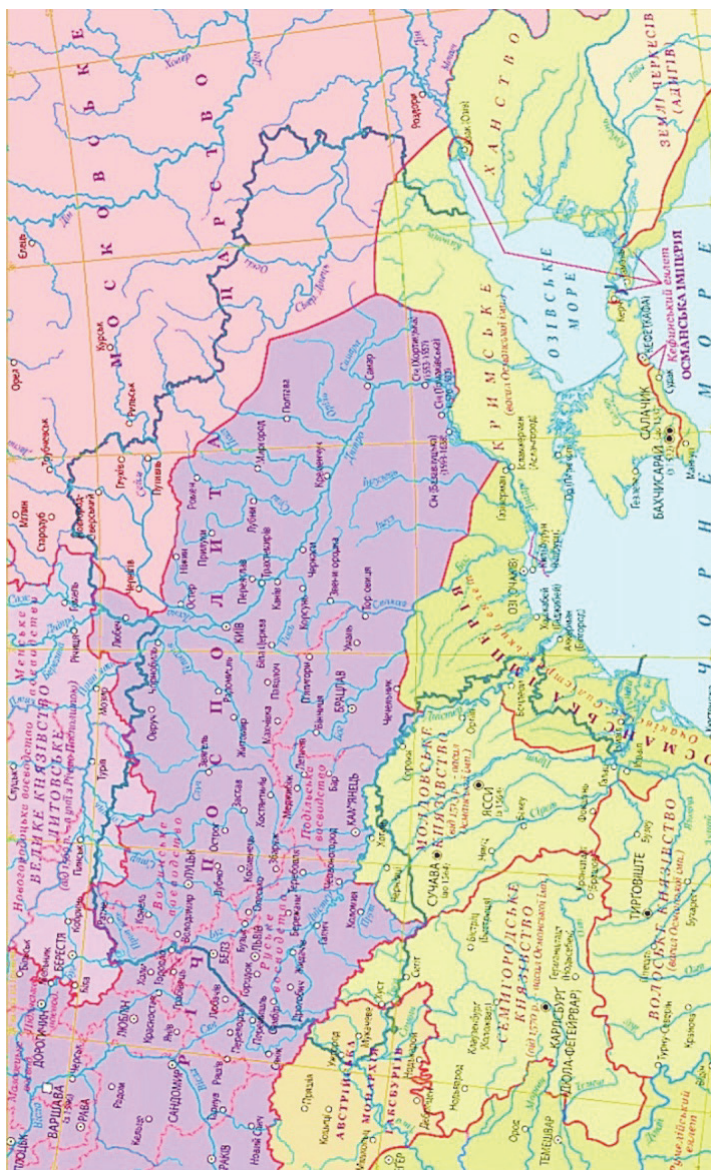
Карта № 2. Галицько-Волинська держава на середину XIII ст.

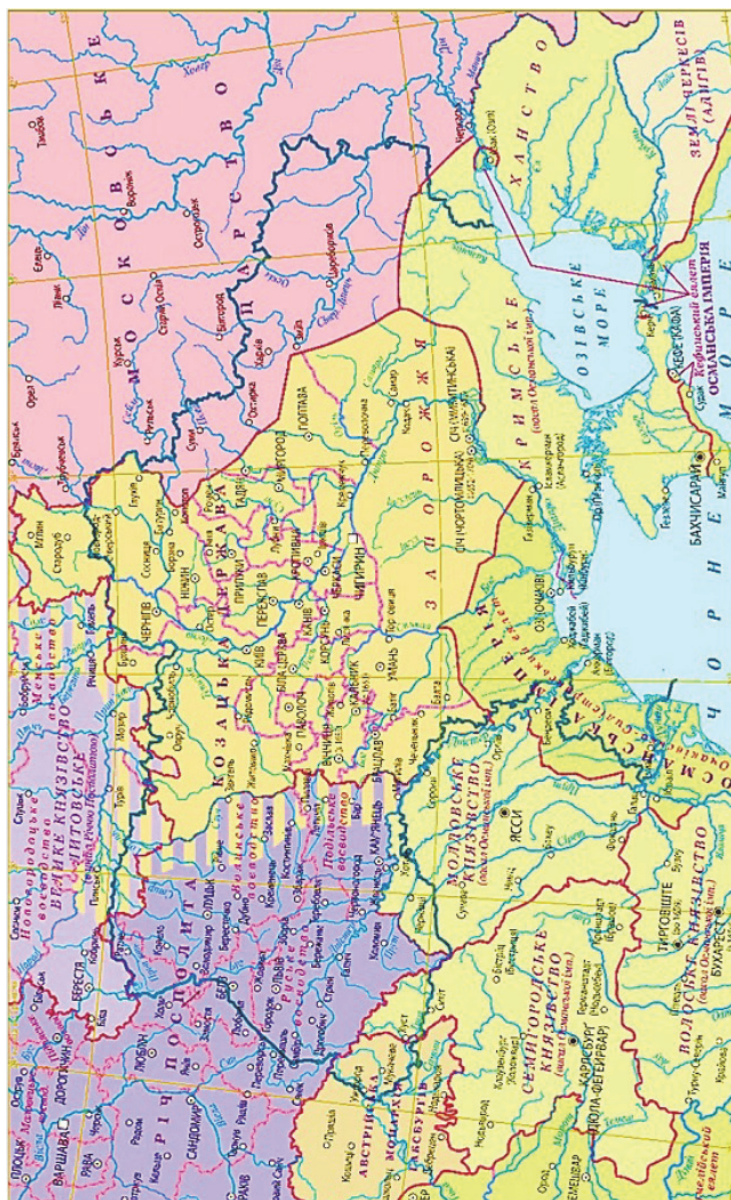
Карта № 3. Українські землі у складі Великого князівства Литовського на середину XV ст.

**Карта № 4. Генеральна карта України, укладена
Г.Л. де Бопланом у 1648 р. (Копія 1829 р.)
ЦДІАК України. Ф. 2194. Оп. 1. Спр. 1**

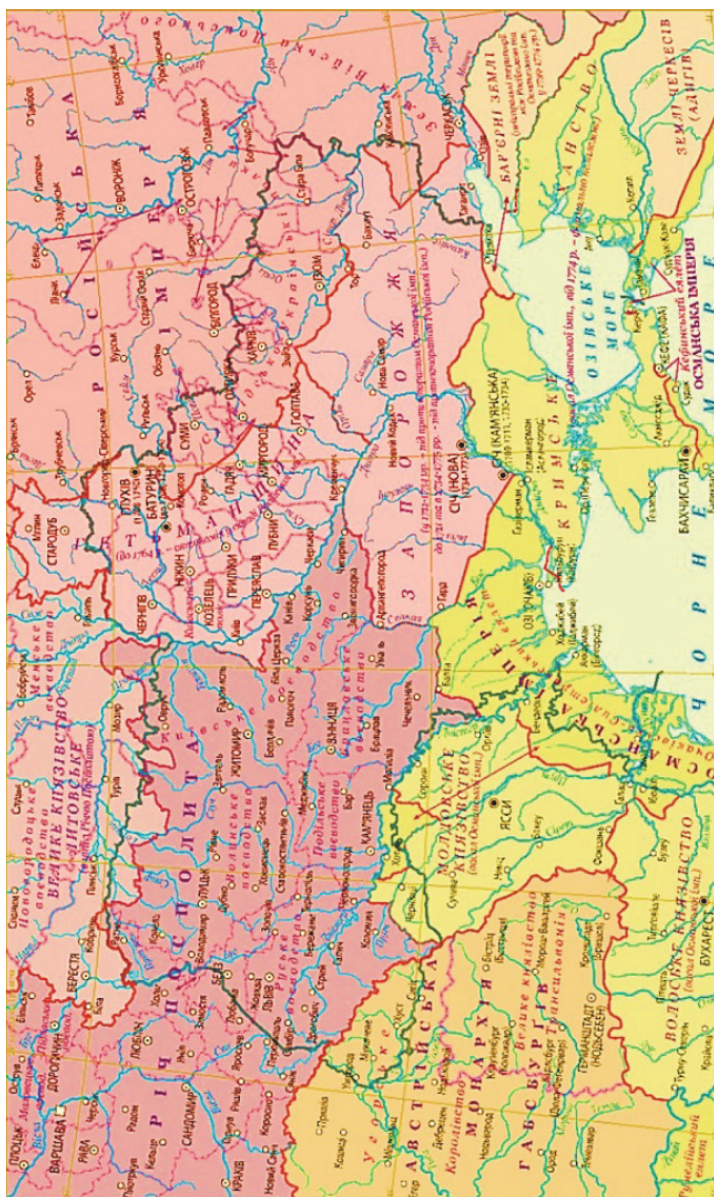
Карта № 5. Українські землі у складі Речі Посполитої наприкінці XVI ст.

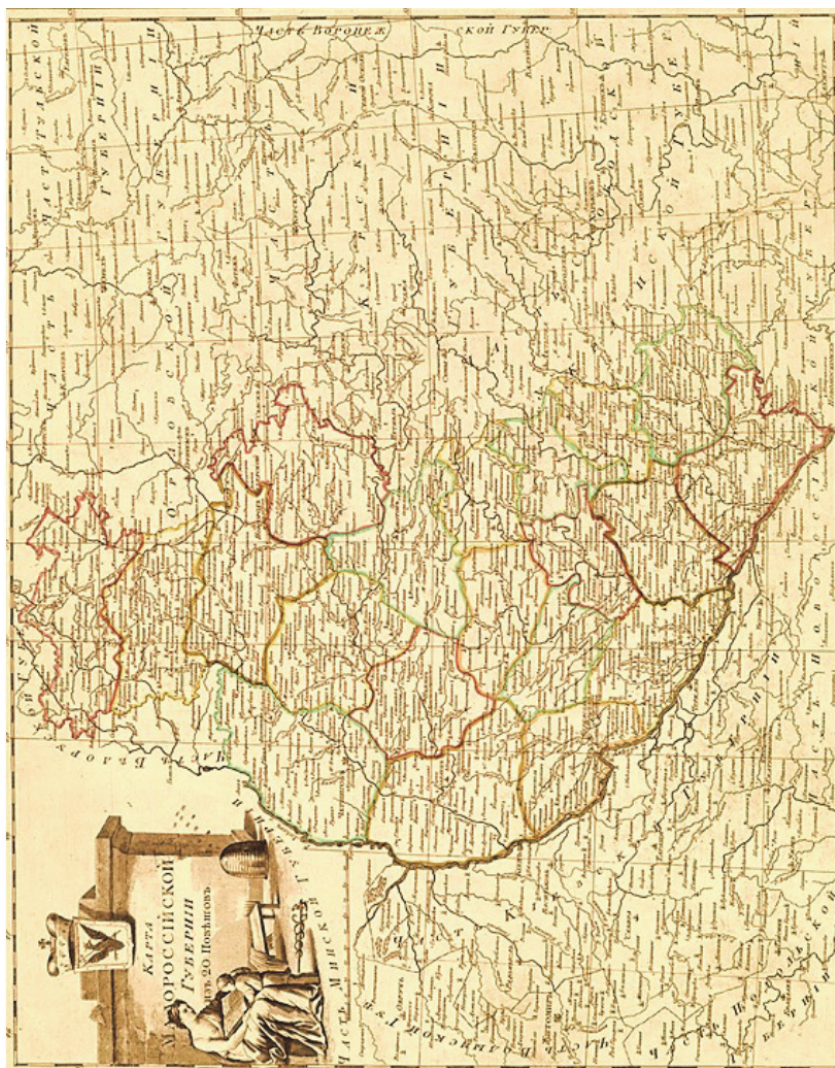
Карта № 6. Козацька держава на середину XVII ст.

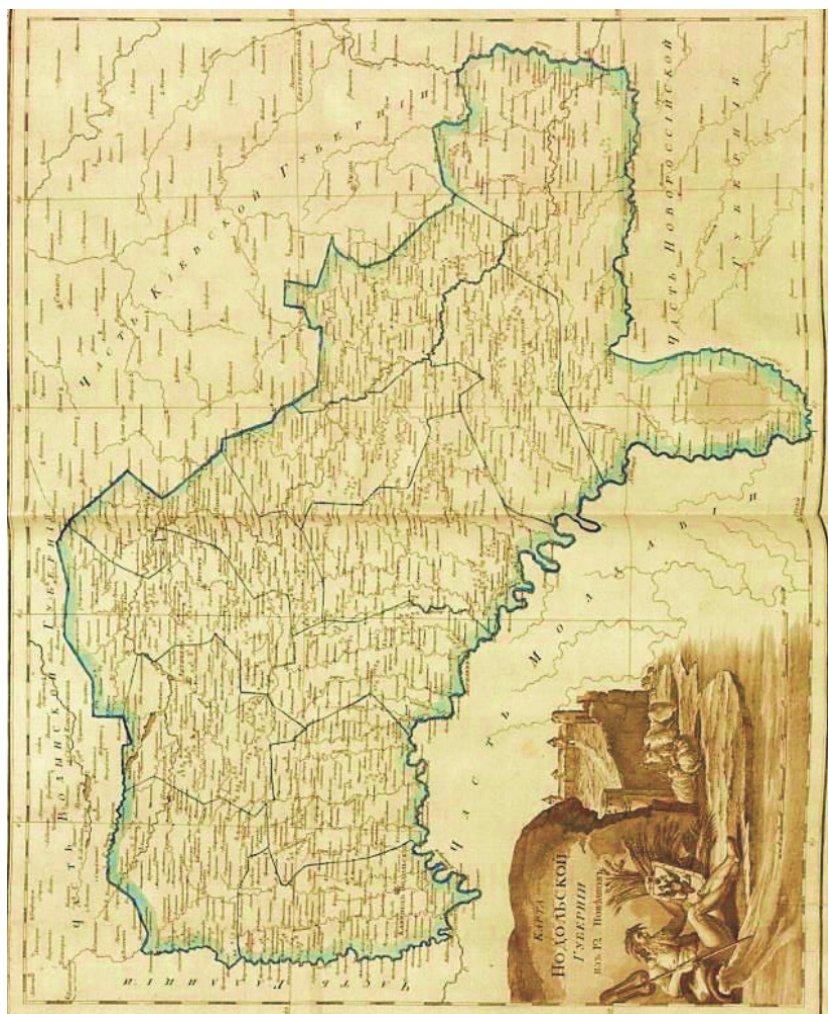
**Карта № 7. Зображення карти Речі Посполитої з Україною
Н. Сансона (Париж, 1655). ЦДІАК України. Ф. 1219. Оп. 4.
Спр. 1064. Арк. 15**

Карта № 9. Гетьманщина на середину XVIII ст.

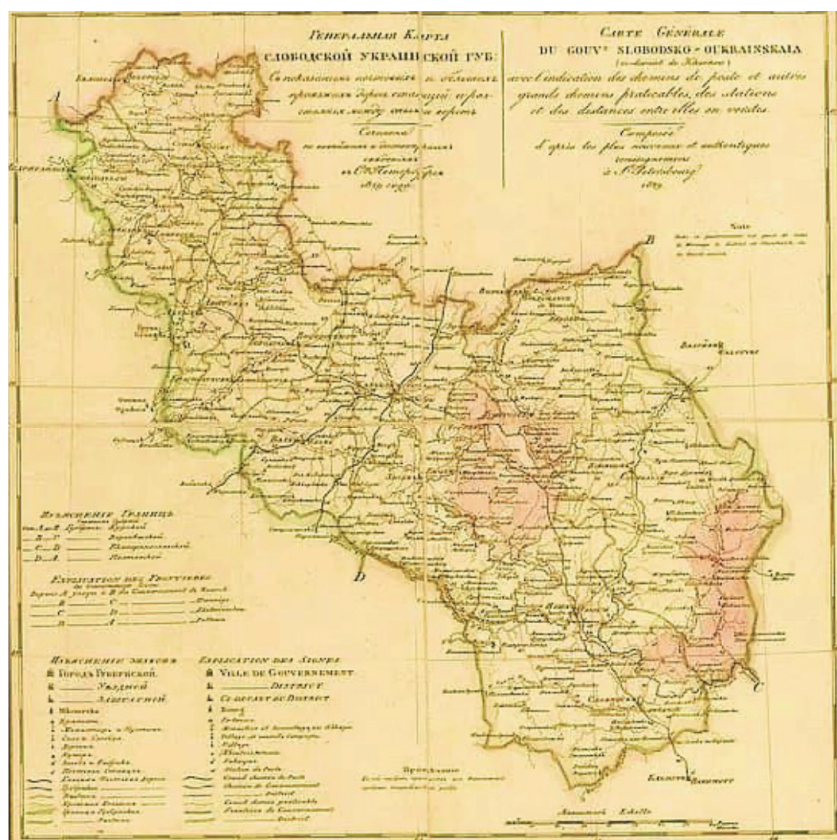
Карта № 10. Карта Малоросійської губернії з 20 повітів (1800)

Карта № 11. Карта Волинської і Подільської губерній з атласу Російської імперії («Российский атлас из сорока трех карт состоящий и на сорок одну губернию империю разделяющий»), 1800. ЦДІАК України. Ф. 739. Оп. 1. Спр. 831. Арк. 33

Карта № 12. Карта Східної і Західної Галичини за найновішими спостереженнями (Відень, 1805)

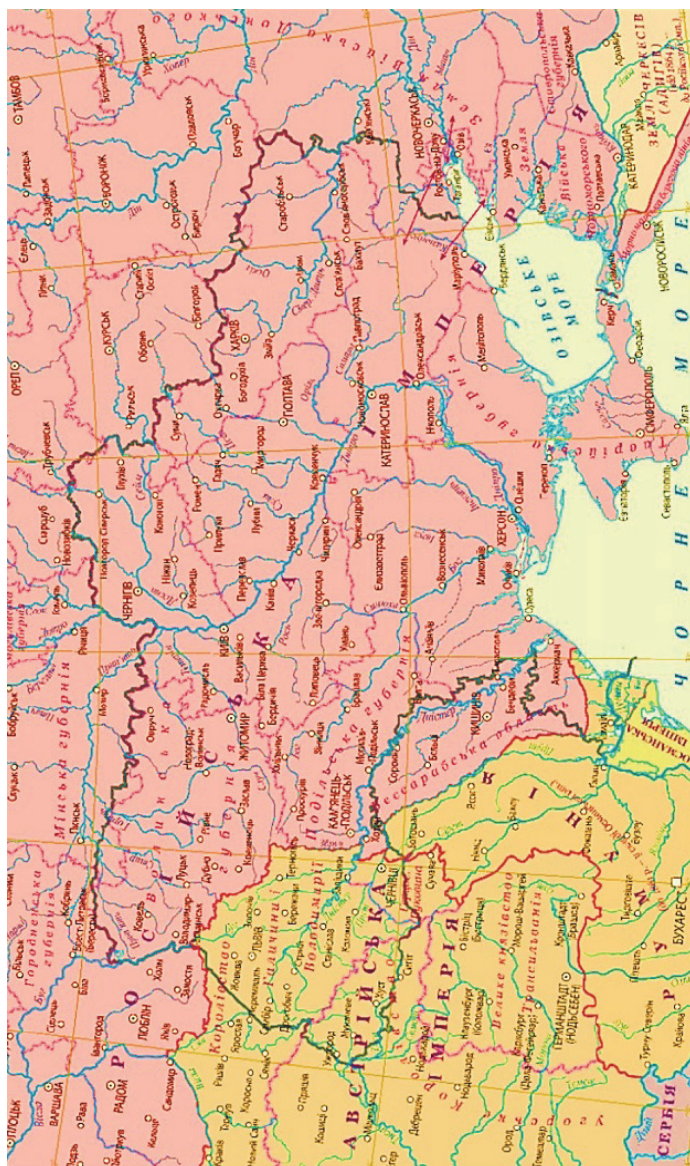

**Карта № 13. Генеральна карта Слобідської Української губернії,
1829**

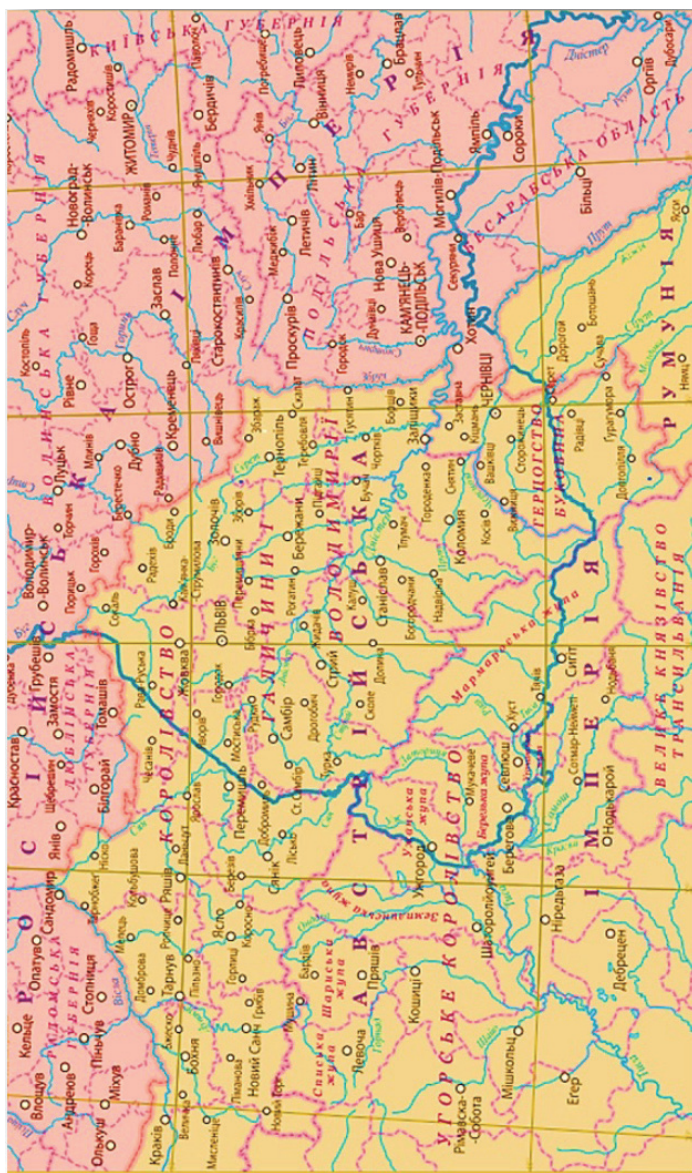

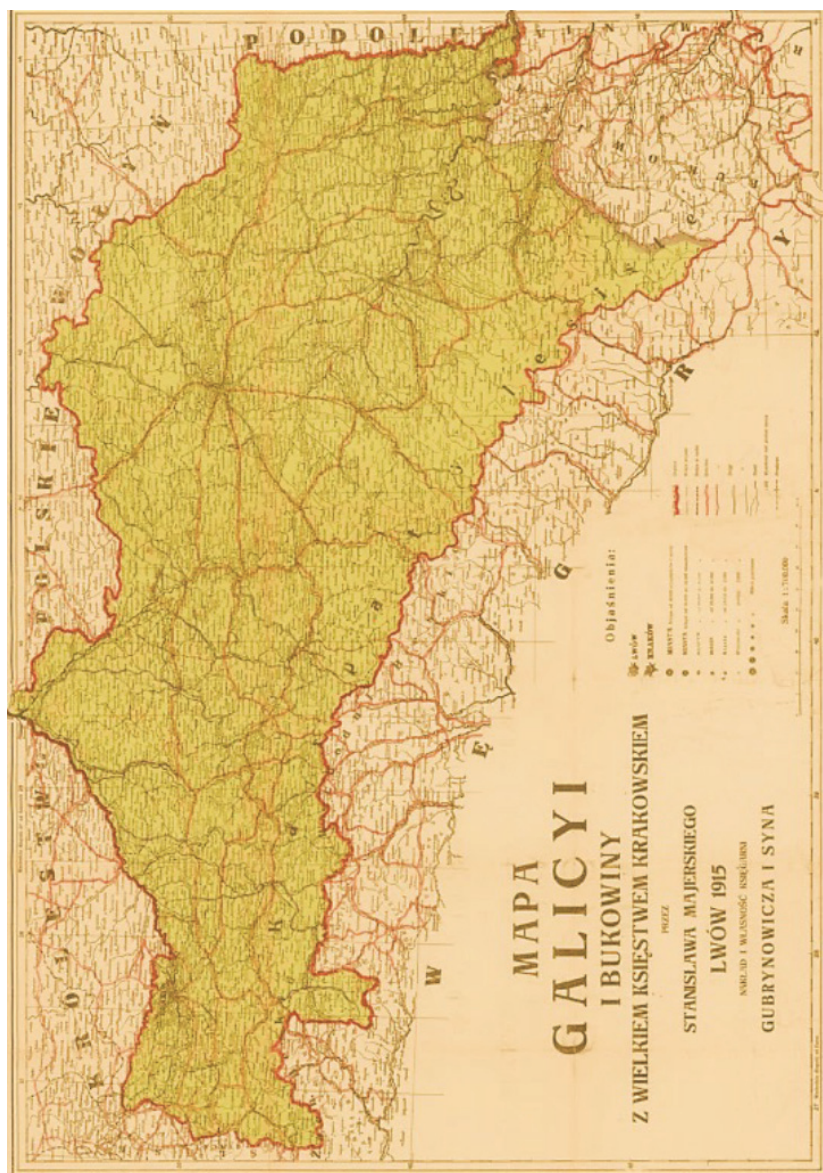

Карти № 14-16. Карти Київської, Волинської і Подільської губерній зі справи канцелярій київського, подільського та волинського генерал-губернатора про кількість споруджених в цих губерніях церков, 1889–1890. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 575, Спр. 8. Арк. 21, 54, 114

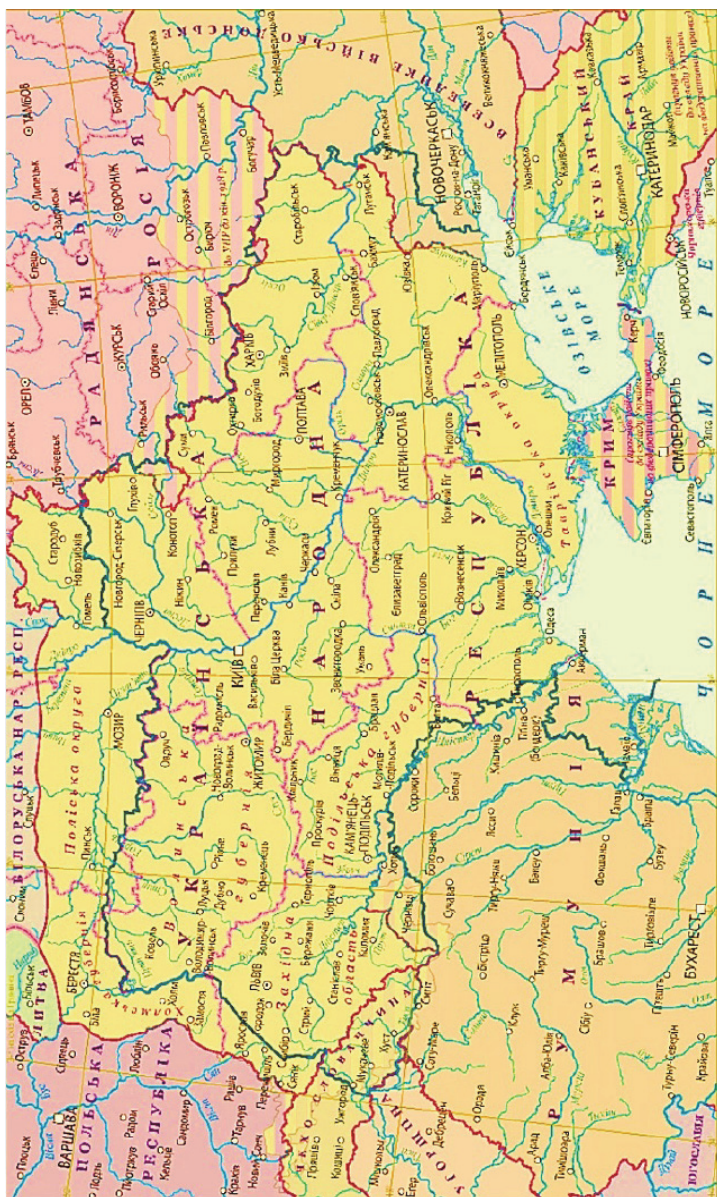

Карта № 17. Українські землі у складі Російської імперії на середину XIX ст.

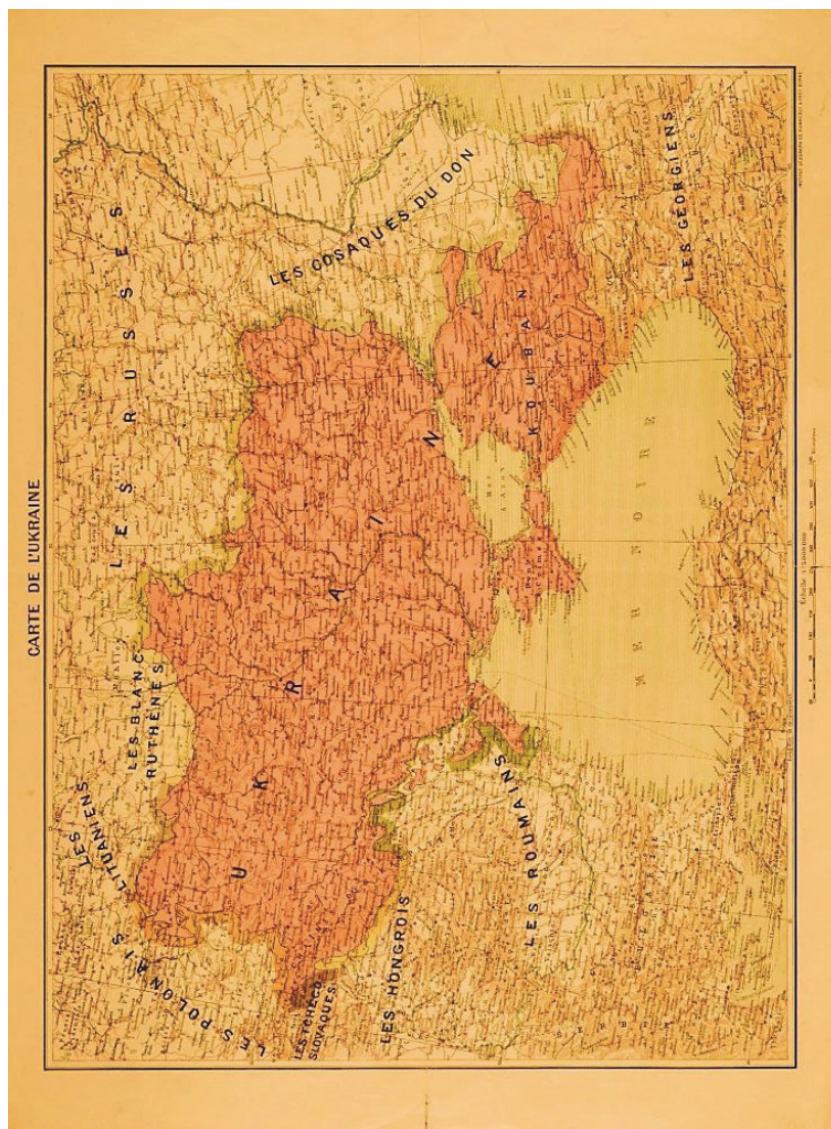

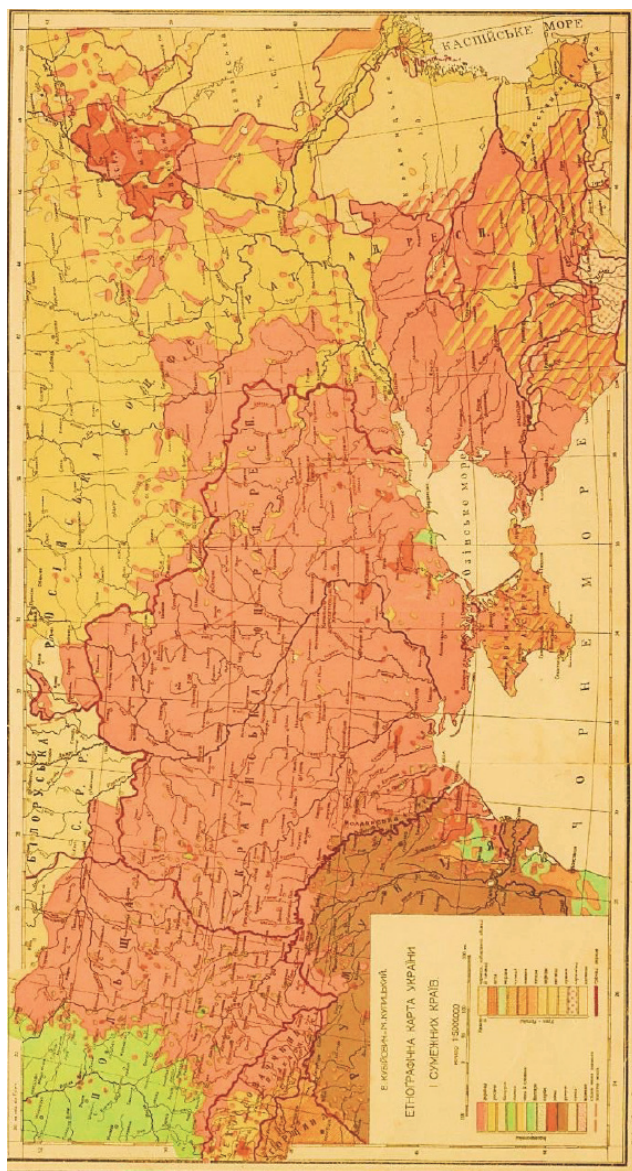
**Карта № 19. Карта Галичини та Буковини
з Великим князівством Краківським (Львів, 1915)**

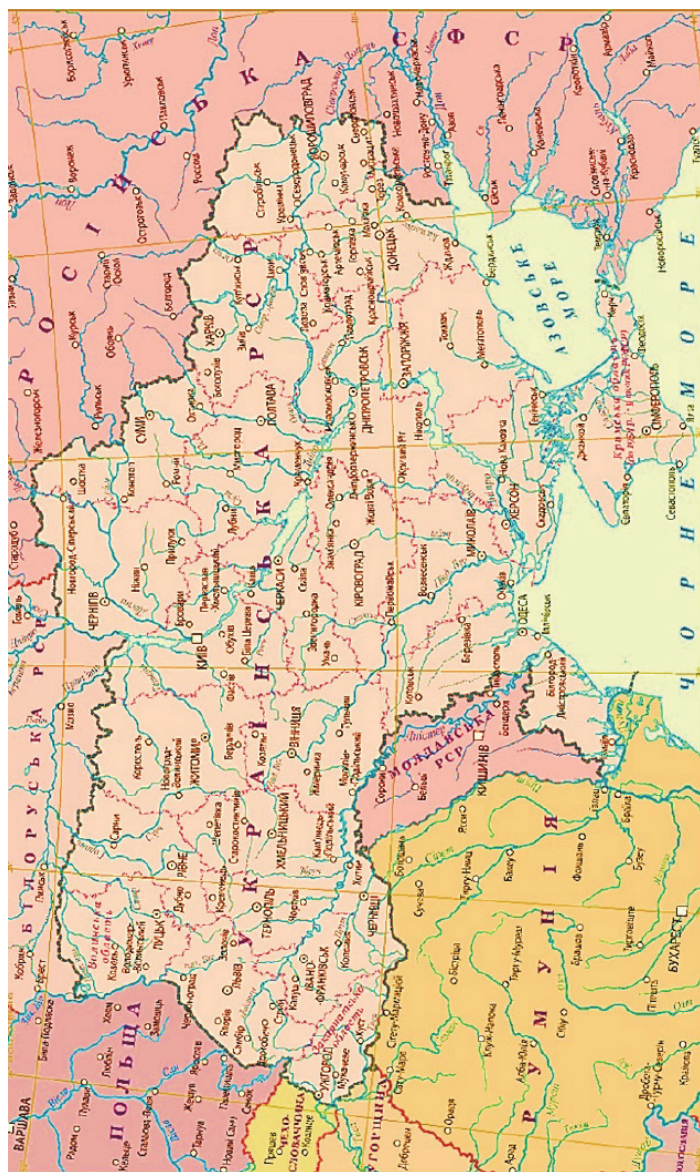
Карта № 20. Українська Народна Республіка на початку 1919 р.

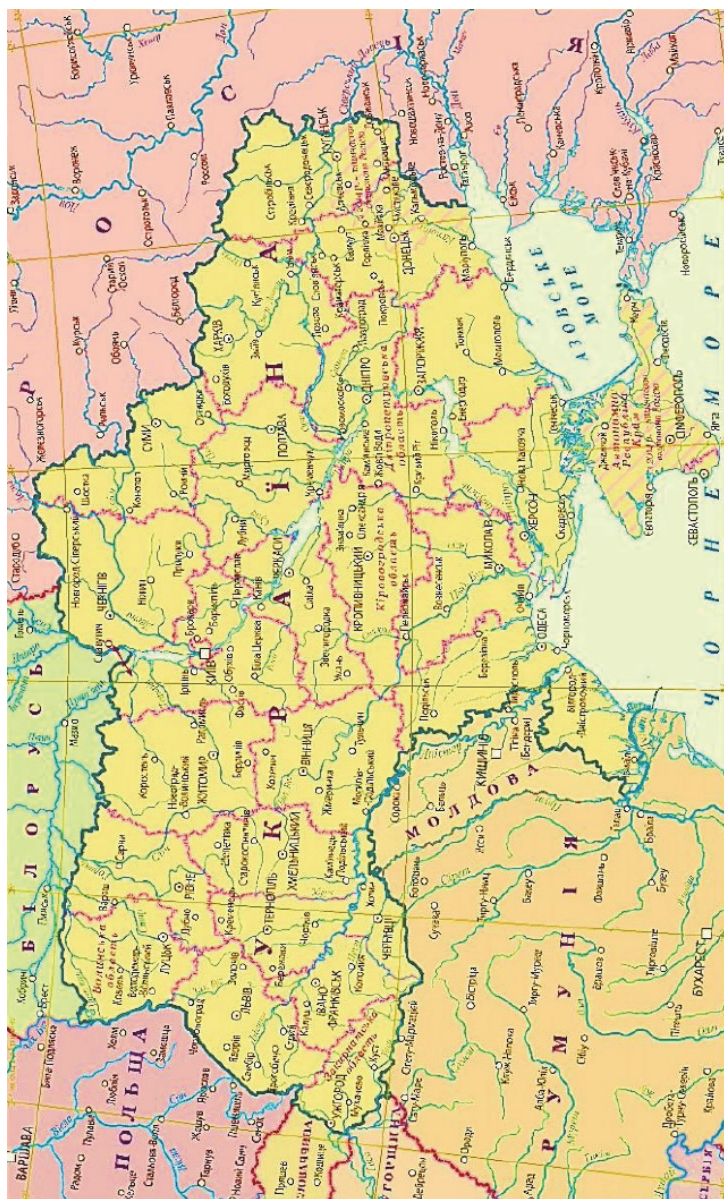
Карта № 21. Карта України укладена С. Рудницьким (Берн, 1919). ЦДІАК України. Ф. 2194. Оп. 1. Спр. 22

**Карта № 23. Етнографічна карта України і сумезних країв.
В. Кубійович, М. Кулицький (1934)**

**Карта № 24. Українська Радянська Соціалістична Республіка
у 2-й половині XX ст.**

Карта № 25. Україна на початку ХХІ ст.

АНАЛІТИЧНА ЗАПИСКА

ЯРОСЛАВА ВЕРМЕНИЧ

КОНФЛІКТОЛОГІЧНИЙ ВИМІР
СТАНОВЛЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 10.02.2025 р. Формат 60х84/16.

Ум. друк. арк. 8,02. Обл. вид. арк. 6,26.

Тираж 300. Зам. 05. 2025.

РВВ Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виговлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.